

UDK 347.725(497.13)»1907—1925«
Izvorni znanstveni rad
Priljeno: 2. II. 1992.

Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo kao središnja zadruga (1907.—1925.)

U povodu 150-godišnjice osnutka društva

MIRA KOLAR-DIMITRIJEVIĆ

Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Za razliku od razdoblja Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva do 1900., o kojem je dosta pisano, razdoblje poslije toga, s okolnostima koje su dovele do likvidacije toga najstarijeg i najvećeg hrvatskoga gospodarskog društva, čija je 150-godišnjica obilježena na početku ove godine, nije historiografski obrađeno, valorizirano ni opisano. Riječ je o izvanredno važnim zbivanjima bez kojih je nemoguće razumjeti kako je Hrvatska gospodarski s prvog mjesta u novoj jugoslavenskoj državi pala, do početka drugoga svjetskog rata, na treće mjesto, i kako se svim sredstvima nastojala uništiti njezina privredna snaga i moć.

1.

Objektivno se može ustvrditi da hrvatski seljački narod do prvoga svjetskog rata može svoj gospodarski napredak zahvaliti radu Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva u Zagrebu, jedinog društva koje je djelovalo kao pokretač napredna gospodarenja na širokoj narodnoj osnovi. Njegovi su članovi naučili bolje gospodariti zahvaljujući *Gospodarskom listu*, *Gospodarskom kalendaru*, predavanjima i neposrednim savjetima. Društvo je uvelo napredan sjetveni red, forsiralo sijanje djeteline, provelo regeneraciju stočnog fonda, vinogradarstva, povrtlarstva i voćarstva. U posljednjoj četvrtini devetnaestog stoljeća dominaciju plemstva u društvu počinje zamjenjivati utjecaj poljoprivrednih stručnjaka iz redova građanskog društva, ali sistem djelovanja, rad putem podružnica, nije se mijenjao sve do 1907. godine.

Na prijelazu stoljeća dolazi do velikih promjena u odnosu prema selu. Seoski gospodarski i politički potencijali postaju sve izraženiji i sve privlačniji. Stare kućne zadruge zamjenjuju zadruge novog tipa, kreditne, proizvođačke i prodajne, ali se one moraju vezati uz jednu snažniju organizaciju. Uz pomoć seoskog trgovačkog kapitala srpske seljačke zadruge na Baniji — a i drugdje

— učinile su to s pomoću Srpske banke, osnovane 1895. u Zagrebu, a hrvatske seljačke zadruge vežu se uz Hrvatsku poljoprivrednu banku, osnovanu 1901. godine. Poslije 1904. godine sve više jača i pokret Stjepana i Antuna Radića, ali braća Radići u tom vremenu nemaju još snage da povežu seljaštvo proizvodno, već težište stavljaju na buđenje njegove političke svijesti, smatrajući da će nakon proširenja izbornog prava doći na red rješavanje i drugih problema.

U međuvremenu Hrvatska poljoprivredna banka financira Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Hrvatskoj i Savez hrvatskih seljačkih zadruga u Bosni i Hercegovini; imala je i odjel za promet poljoprivrednih proizvoda, zatim odjel za poljoprivredne strojeve i alate, bila je i centralna ustanova za njevanje svilarstva, te je uživala punu potporu zemaljske vlade.

Nakon dolaska na vlast hrvatsko-srpske koalicije situacija se promijenila. Crkvenim krugovima, koji su imali vodstvo u toj banci, odlukom vlade zabranjeno je bavljenje novčarskim poslovima; koalicija je djelovala na gubljenje ugleda i utjecaja banke među hrvatskim seljačkim zadrugama.

U tako stvoren slobodni prostor ubacuje se hrvatsko-srpska koalicija, čiji je pristaša i grof Miroslav Kulmer,¹ predsjednik Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva (HSGD) u Zagrebu, a ujedno jedna od najvažnijih ličnosti Prve hrvatske štedionice (Praštedione). Radi okupljanja kapitala seljačkih zadruga odlučeno je da se HSGD, koje djeluje putem podružnica, transformira u središnju zadrugu koja će raditi putem seljačkih zadruga i izravnih članova, s tim da oni uplaćuju udjele prema svojoj snazi. Ideja je svakako bila izvrsna, i oni koji su je smislili bili su voljni, barem u prvoj etapi, surađivati i s plemstvom i s katoličkim svećenstvom. Ali njihova je

¹ Grof Miroslav Kulmer (Šestine, 10. IX. 1860. — Zagreb, 18. IV. 1943.) pripadnik je stare hrvatske plemenitaške obitelji i izvanredna ličnost hrvatskoga privrednog života, na polju novčarstva, industrije, vinogradarstva i zadrugarstva, ali i u razvoju Zagreba. Studirao je pravo u Zagrebu i u Beču; od 1885. bio je virilist u Hrvatskom saboru, a od 1885. djeluje u Hrvatsko-slavonskom gospodarskom društvu (HSGD), kojemu je od 1902. predsjednik, i na toj je funkciji do tih likvidacije društva 1925. I njegov otac Miroslav Kulmer st. bio je predsjednik toga društva od 1860. do 1864., ali je uloga sina mnogo veća u razvoju u prvoj i propadanju u drugoj fazi. Presudno za njegov rad bilo je povezivanje uz hrvatsko-srpsku koaliciju. Najprije je postao član Hrvatske napredne stranke Ivana Lorkovića i tako je 1905. ušao u hrvatsko-srpsku koaliciju. To se odmah odrazilo na promjenama u HSGD, gdje bolesnog tajnika Kuralta smjenjuje Franjo Poljak, vrlo aktivan pristaša koalicije. Grof Kulmer biran je 1906. za saborskog poslanika u Samoboru, a 1909. u Zagrebu. God. 1913. postao je carev tajni savjetnik za poljoprivredna pitanja, jer je njegov rad u HSGD bio zapažen i na dvoru. Kao član koalicije ulazi 1918. u Narodno vijeće Države Slovenaca, Hrvata i Srba, sudjeluje u poklonstvenoj delegaciji a zatim u privremenom predstavništvu u Beogradu. Zahvaljujući svome neprotivljenju centralističkoj i velikosrpskoj politici Beograda nagrađen je 1919. ordenom sv. Save. Njegovo osvještenje dolazi očito s propašću HSGD 1925., kad se beogradski režim pokazao nesmiljen u likvidaciji toga društva a i njegove osobne imovine. Ipak i dalje ne pruža otpor Beogradu, već se nastoji prilagoditi, vjerujući da će Hrvatska uspjeti na gospodarskom planu. Ostaje zbog toga u vodstvu Prve hrvatske štedionice, da bi 1930. postao i viceguverner Narodne banke d.d. Je, en 1931. donosi razočaranje i na tom planu: Praštediona je morala zatražiti moratorij postavši nelikvidna; nakon toga radila je mnogo skromnije, izgubivši prestiž koji je do tada imala među novčarskim ustanovama Jugoslavije. Grof M. Kulmer poznat je i na humanitarnom polju: darovao je zemljište za šestinsku osnovnu školu, a bio je i jedan od osnivača zagrebačkog Društva za spasavanje. Njegovim nastojanjem omogućena je gradnja malih kuća u Zagrebu, posebice na području Trešnjevke. Umro je poprilično osiromašen, jer je do smrti otplaćivao dugove koji su mu nametnuti likvidacijom HSGD.

krajnja namjera bila eliminacija i jednih i drugih i jačanje pristaša stvaranja jedne južnoslavenske države s dominacijom srpskog elementa, što će potvrditi razvoj društva i sastav njegove uprave.

2.

Hrvatsko-slavonsko gospodarsko društvo u Zagrebu reorganizirano je 1907. godine kao središnja zadruga u Zagrebu, i prema pravilima od 21. ožujka 1907. zadatak mu je bilo unapređivanje cjelokupnoga domaćeg gospodarstva na temelju uzajamnosti. Sva vlast između dvaju kongresa pripala je poslovnom odboru, koji je već 1907. bio tako sastavljen da su u njemu dominirali pristaše hrvatsko-srpske koalicije.² Ta dvadesetorica članova poslovnog odbora, birana na četiri godine, bila su: grof Miroslav Kulmer, predsjednik društva, i dr. Franjo Poljak,³ tajnik, pa zatim: Gustav Bohutinsky,⁴ profesor na Višem gospodarskom učilištu u Križevcima, Ivan Čefuta,⁵ nadzornik nadbiskupskih dobara u Zagrebu, Julije Drohobeczky,⁶ grkokatolički biskup u Križevcima, Aćim Gjermanović,⁷ tajnik Saveza srpskih zemljoradničkih udruga u Zagrebu, Dragutin pl. Gvozdanović⁸, posjednik u Zagrebu, Ivan Habijan, župnik u Velikoj Ludini, Milivoj Kerdić⁹, posjednik, dr. Milan

² Historijski arhiv u Zagrebu, Sudbeni stol kao privredni sud, zbirka isprava, 26/07. Mnogi podaci u ovom radu uzeti su iz tog dosjea, posebice oni za koje se ne navodi drugi izvor.

³ Dr. Franjo Poljak (Draganić kod Karlovca, 1877. — Beograd, 14. XI. 1938.). Školu je polazio u Zagrebu, a zbog spaljivanja mađarske zastave 1895. bio je osuđen na tri mjeseca zatvora, te je na studij otišao u Prag, gdje je jedan od pokretača *Hrvatske misli* 1897. Studij agronomije završio je u Beču, gdje se upoznao sa srpskim krugom, te nakon povratka u Zagreb sudjeluje zajedno sa Svetozarom Pribičevićem u izdavanju almanaha »Narodna misao«. Kao član Hrvatske napredne stranke, osnovane 1904., i suradnik lista *Pokret*, ulazi u hrvatsko-srpsku koaliciju. U donjomiholjačkom kotaru biran je za poslanika u Hrvatskom saboru, a delegat je i u zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru. Narodni je poslanik u Ustavotvornoj skupštini, a kao član privremenog narodnog predstavništva bio je i prvi ministar za agrarnu reformu (od ožujka 1919. do 19. veljače 1920.). Na položaj glavnog tajnika HSGD Poljak je došao 1905., nakon Kuralta, s mjesta tajnika vlastelinskog dobra u Valpovu. Od 1910. do 1919. urednik je *Gospodarskog lista*.

⁴ Gustav Bohutinsky (Szokola Hutta u Mađarskoj, 1877. — Mostar, 12. IX. 1914.). Polazio je gimnaziju u Rakovcu kraj Karlovca i Visoku gospodarsku školu u Beču. Od 1903. radio je na Višem gospodarskom učilištu u Križevcima, i osnovao je stanicu za istraživanje sjemenja a kasnije stanicu za oplemenjivanje bilja. Sve do svoje pogibije na fronti bio je usko povezan s HSGD, te je utjecao na njegovu politiku u nabavi poljoprivrednih strojeva i primjeni umjetnih gnojiva (vidi opširnije Hrvatski biografski leksikon, 2, Zagreb 1989., 94.).

⁵ Ivan Čefuta (1895.—1933.), agronom praktičar. Do 1913. bio je nadzornik nadbiskupskih dobara u Zagrebu, a od tada biskupskih dobara u Đakovu. Član je poslovnog odbora HSGD od 1907. do 1916.

⁶ Julije Drohobeczky (1853.—1934.), unijatski biskup u Križevcima, virilist u Hrvatskom saboru, član poslovnog odbora HSGD od 1907. do 1912.

⁷ Aćim Gjermanović, tajnik Saveza srpskih zemljoradničkih udruga u Zagrebu. Član je poslovnog odbora HSGD od 1907. do 1918. God. 1922. radi u pokrajinskoj vladi, te odlučuje pri osnivanju uzornih dobara.

⁸ Dragutin pl. Gvozdanović bio je u poslovnom odboru HSGD do kraja 1919.

⁹ Milivoj Kerdić vodio je računovodstvo HSGD do 1921., kada je zbog neslaganja s dr. Poljakom napustio društvo.

Krištof¹⁰, vlastelin u Hrvatskom Stupniku, grof Ljudevit Kulmer¹¹, vlastelin u Popovcu, Marcel pl. Kussevich¹², kraljevski mjernički vještak u Zagrebu, dr. Eugen Laxa¹³, odvjetnik u Sisku, dr. Bogoslav Mažuranić¹⁴, liječnik u Novom Vinodolu, dr. Bogdan Medaković¹⁵, odvjetnik u Zagrebu, dr. Milan Metelka¹⁶, profesor na Višoj gospodarskoj školi u Križevcima, dr. Eugen Podaubsky¹⁷, ravnatelj potkivačke škole u Zagrebu, dr. Nikola Radivojević¹⁸, veliki župan u Gospiću, Ivan Schneider¹⁹, veleposjednik u Novoj Gradiški, i barun Petar Dragan Turković²⁰, veliki župan Zagrebačke županije.

U početku to reorganizirano društvo posluje kao svako drugo. Osim 36 tadašnjih podružnica, koje su se postupno imale pretvoriti u zadruge, ima i 58 zadruga, koje središnjici svojim udjelima donose određeni kapital. Taj kapital nije bio velik, ali je omogućivao objavljivanje *Gospodarskog lista*, tiskanje Gospodarskog kalendara²¹, obavljanje za zadruge poslova oko nabave boljeg sjemenja i poljoprivrednih strojeva, te zorno prikazivanje seljacima koristi od upotrebe umjetnog gnojiva i novih vrsta voća i loze.

Valja reći da je društvo bilo loše strukturirano. Predsjednik grof Miroslav Kulmer i potpredsjednici Julije Drohobeczky i barun Dragan Petar Turković

¹⁰ Dr. Milan Krištof (Klanjec, 1871. — Zagreb, 9. VI. 1927.). Sudjelovao je pri spaljivanju mađarske zastave, te je osuđen na četiri mjeseca zatvora. Pripadao je hrvatsko-srpskoj koaliciji, pa je kao takav ušao i u Zemaljsku vladu gdje je zauzimao visok položaj u Odjelu narodnog gospodarstva 1918., a u povjereništvu za gospodarstvo 1919. — sve do likvidacije Pokrajinske vlade za Hrvatsku i Slavoniju. Imao je posjed u najprije Hrvatskom Stupniku, a kasnije u Lučkom. Kao dobar praktičar obavljao je pokuse s umjetnim gnojivom, a bio je i urednik Gospodarskog kalendara. Ostao je u rukovodstvu HSGD sve do njegove likvidacije.

¹¹ Grof Ljudevit Kulmer bio je u poslovnom odboru HSGD do 1919.

¹² Marcel pl. Kussevich (1848.—1931.) bio je član poslovnog odbora do sredine 1918. kada ulazi Livy Kussevich, vlastelin iz Male Mlake.

¹³ Dr. Eugen Laxa imao je posjed u Sisku. Bio je potomak generala Vladimira Laxe.

¹⁴ Dr. Bogoslav Mažuranić (1866.—1918.), liječnik u Novom Vinodolu i posjednik. Bio je narodni zastupnik Hrvatskog sabora i delegat na zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru. Do smrti je bio član poslovnog odbora HSGD.

¹⁵ Dr. Bogdan Medaković (1854.—1930.), odvjetnik u Zagrebu i posjednik, rodom iz Banije. Predsjedavao je Hrvatskom saboru 1918. godine. Pripadao je najprije hrvatsko-srpskoj koaliciji, pa demokratima, a kasnije prilazi radikalima. U poslovnom odboru HSGD bio je do 1916.

¹⁶ Dr. Milan Metelka bio je profesor na Višoj gospodarskoj školi u Križevcima i upravitelj agro-kemijskog zavoda. Član je poslovnog odbora HSGD do sredine 1918.

¹⁷ Dr. Eugen Podaubsky (Pleternica, 1869. — 1935.). Odličan veterinar, kirurg. Bio je ravnatelj potkivačke škole u Zagrebu, a kad je u Zagrebu osnovan Veterinarski fakultet, predaje na njemu. Član poslovnog odbora HSGD bio je do 1921. i opet u vrijeme raspada društva.

¹⁸ Dr. Nikola Radivojević bio je veliki župan ličko-krbavske županije od 1906. godine. Vijećnik je Banskog stola u Zagrebu, a u poslovnom odboru HSGD do sredine 1916.

¹⁹ Ivan Schneider, veleposjednik u Novoj Gradiški, bio je član poslovnog odbora HSGD do sredine 1916.

²⁰ Barun Dragan Petar Turković (Karlovac, 1855. — Kutjevo, 1916.) jedan je od najistaknutijih privrednika Hrvatske u posljednjoj četvrtini 19. stoljeća. God. 1908. bio je veliki župan zagrebačke županije i delegat na zajedničkom Hrvatsko-ugarskom saboru. Član je poslovnog odbora HSGD do svoje smrti, a nakon njega ulazi u odbor dr. Vladimir Turković kao drugi potpredsjednik, ali 1921. napušta odbor.

²¹ Podaci o *Gospodarskom listu* i Gospodarskom kalendaru mogu se naći u obljetničkom broju *Gospodarskog lista*, koji je izašao 26. siječnja 1992. u povodu 150-godišnjice.

ne bave se mnogo poslovima društva. Prvi je predsjednik Prve hrvatske štedionice, ali i veleposjednik u Šestinama, narodni zastupnik u Hrvatskom saboru i u Hrvatsko-ugarskom saboru, te cesarski i kraljevski komornik. Julije Drohobeczky križevački je grkokatolički biskup, koji ima mnogo brige oko svojih vjernika u Žumberku, u okolici Križevaca i u Slavoniji. Barun Dragan Petar Turković veleposjednik je u Kutjevu, član upravnog odbora Hrvatske eskomptne banke i Zagrebačke pivovare i tvornice slada, te je također preopterećen raznim zaduženjima. Zbog toga gotovo sve poslove u HSGD obavljaju glavni tajnik dr. Franjo Poljak, Milivoj Kerdić, ravnatelj trgovačkog odjela i glavni knjigovođa, i Milan Krištof, urednik *Gospodarskog lista* i *Gospodarskog kalendara*. U njihovim su se rukama koncentrirali dakle svi poslovi društva, a članovi poslovnog odbora informiraju se o njima samo povremeno. Izvještaji na godišnjim skupštinama odviše su općeniti i nedovoljno obavještajni.

Usprkos suši u 1908., i niskim cijenama vinu zbog vinske krize, društveni je promet rastao, jer su zadruge — i stare i novoosnovane — većim dijelom prihvatile HSGD kao svoju središnjicu. God. 1907. ostvaren je promet od dva milijuna kruna, 1908. već 4,306.308 a 1909. čak 5,131.813 kruna; god. 1910. promet je pao na 4,774.566 kruna, ali se do 1913. godine povećao na 8,727.685 kruna.²² Naklada *Gospodarskog lista* porasla je nakon reorganizacije sa 1500 na 12.000 primjeraka. U njemu se piše o najaktualnijim poljoprivrednim problemima. Osobita se pažnja posvećuje vinogradarstvu zbog njegove ugroženosti. Od 13. do 15. veljače 1909. održan je u Zagrebu vinski sajam, na kojemu je 749 vinogradara izložilo 1407 uzoraka, a na prodaju je ponudeno 63.166 hektolitara vina. Iz očuvanih zapisnika sa sjednica užega poslovnog odbora od 1907. do 1919. može se detaljno pratiti rad društva u prve dvije godine nakon reorganizacije, i on mora dobiti apsolutno pozitivnu ocjenu.²³ Donose se vrlo konstruktivni prijedlozi; povećan promet zahtijeva osiguravanje skladišnih i radnih prostora; osnovani su pčelarski, peradarski, bilinogojstveni i vinogradarski odsjek; uspostavljena je uža suradnja ne samo s Višim gospodarskim učilištem i njegovim zavodima u Križevcima, već i s osječkim Gospodarskim društvom.

Po nacrtima Martina Pilara nadograđena je društvena zgrada na Sveučilišnom trgu 2 (danas Trg maršala Tita). Ta je zgrada bila građena od 1876. do 1878. godine s pomoću zajma od 36.000 forinti, koji je društvo isplatilo za dvadeset godina. Sada je ponovo uzet zajam od 100.000 kruna, s tim da je stavljena hipoteka na društvenu zgradu, uz obvezu isplate duga za dvadeset godina. Na Baroševoj cesti 35 (danas Branimirova ulica), kraj tvornice Penkala (Moster), sagrađene su prizemne zgrade koje su služile kao skladišta.²⁴ Do 1911. HSGD uživa veliku potporu zemaljske vlade, jer u odjelu za unutarnje poslove, koji se bavio i određenom gospodarskom problematikom, djeluje dr. Otto pl. Frangeš, odličan gospodarski stručnjak i istaknuta ličnost u povijesti našeg gospodarstva.²⁵ HSGD trguje onim što je potrebno poljopriv-

²² *Gospodarski kalendar* za 1910., 88; za 1911., 73; za 1912., 99, i Zb. 26/07.

²³ Arhiv Hrvatske u Zagrebu (dalje: AH), Prva hrvatska štedionica (dalje: Fraštediona), 7161 — Knjiga zapisnika sjednica užeg poslovnog odbora HSGD od 1907/8.

²⁴ O tim građevnim zahvatima raspravljalo se već na sjednici 6. svibnja 1907.

²⁵ Dr. Oton Frangeš (Srijemska Mitrovica, 5. IV. 1870. — Zagreb, 30. VII. 1945.). Gimnaziju je polazio u Petrinji, Akademiju za poljoprivredu tla u Beču, te filozofiju u Leipzigu

redi i što poljoprivreda daje, pa promet društva, a i broj zadruga, neprestano raste. Od 277 vagona u 1908. promet je u 1909. povećan na 306 vagona, od čega 60 vagona umjetnih gnojiva koja su se dobavljala iz Mađarske. Nabavljeno je 897 poljoprivrednih strojeva, također iz Mađarske, za 60.282 kruna u 1908., a 935 strojeva za 74.669 kruna u 1909. Ta je mehanizacija odmah dala rezultate na posjedima koji su je kupili. HSGD postaje i savjetodavni organ vlade u gospodarskim pitanjima, pa vlada i novčano pomaže njegov rad. Premda ta sredstva nisu velika, ona omogućuju organiziranje predavanja i povremenih izložaba. Po svemu se čini da su prve godine nakon reorganizacije društva bile njegovo zlatno doba.²⁶

Vodeću ulogu u HSGD ipak ima glavni ravnatelj i tajnik dr. Franjo Poljak. Došavši sa širokih prostora Slavonije, teško se privikavao na siromaštvo seljačkih zadruga sjeverozapadne Hrvatske. Zbog toga je težio povezivanju zagrebačkog i slavonskoga gospodarskog društva, jer je prvo moglo pružiti znanje, a drugo bogatstvo i obilje proizvoda. God. 1909. HSGD je imalo 10.541 člana i 75 podružnica i zadruga, a osječko 7732 člana i 45 podružnica, pa se njihovo stručno povezivanje činilo logičnim i prirodnim. Na Poljakov prijedlog dogovoreno je oko sredine 1908. da oba društva osnuju zajedničko »vijće gospodarskih društava«, da zajednički nabavljaju strojeve, modru galicu za vinograde, da zajednički izdaju *Gospodarski list* i kalendar — što je provedeno u 1909. godini.²⁷ Čini se da zagrebačko gospodarsko društvo od tog povezivanja u ovoj fazi nije imalo koristi: zbog vinske krize promet je u 1910/11. pao na 4,774.566 kruna, a višak bilance HSGD iznosio je samo 118 kruna. Poljak je izjavio da se od društva i ne može očekivati neka veća dobit, jer je njegova svrha gospodarska naobrazba, posredovanje pri nabavi gospodarskih pomagala, unovčenje poljoprivrednih proizvoda njegovih članova i organiziranje zadruga vezanih uz središnjicu.²⁸ Dobit društva u Zagrebu pala je i zbog toga što je Poljak počeo davati zadrugama vjeresiju u novcu i u robi, što je izazvalo sukob između Poljaka i trgovačkog ravnatelja Milivoja Kerdića. Poslovni je odbor na prijedlog grofa Kulmera tada zaključio da se članovi užeg odbora moraju češće sastajati, osobito kad je riječ o davanju vjeresije — što je zapravo bilo upozorenje na širokogrudno ponašanje Poljaka, koji je poslije prvoga svjetskog rata i doveo HSGD do likvidacije — te da je potrebno kontrolirati i pratiti Poljakov rad. Nakon toga svaku kupnju modre galice, sumpora, Thomasove drozge, kao i posredovanje pri nabavi sijena i žitarica za vojsku, mora potvrditi uži poslovni odbor. Zanimljive su rasprave koje se vode u društvu o unapređivanju njegova rada. Na prijedlog dr. Frangeša zaključeno je da se zatraži od vlade pogodovna tarifa

a tu je i doktorirao na temu bosanske buše. Nakon kraćeg rada na Višem gospodarskom učilištu u Križevcima, od 1893. do 1911. radi u zemaljskoj vladi u Zagrebu, od 1911. do 1917. u zemaljskoj vladi u Sarajevu, a zatim do 1919. u zajedničkom ministarstvu u Beču. Na početku 1919. postaje stručni ravnatelj HSGD. I kad je prešao na Gospodarsko-šumarlikvidacije. Bio je prvi ministar poljoprivrede u Živkovićevoj vladi, te je zaslužan za donošenje Zakona o poljoprivredi 1929. godine. Kasnije djeluje i kao senator, a u znak priznanja bergu.

²⁶ God. 1908. vlada je votirala 10.000 kruna, a 1909. godine 6000 kruna.

²⁷ Kalendar Hrvatsko-slavonskoga gospodarskog društva za 1910., 80.

²⁸ Gospodarski kalendar za 1912., 99. Zapisnik sjednice 2. VI. 1908.

za uvoz krme i slobodan ugon stoke u državne šume, zatim da će se »animirati u vanjskim novinama domaće sajmove i tim pribaviti strane kupce, te pre-priječiti da se blago u bescijenje prodaje«, zahtijeva se i sprečavanje izvoza nagrađene stoke.²⁹ God. 1912. dolazi do raskida zajedničkih poslova sa slavonskim gospodarskim društvom. Ondje je, naime, u vrijeme balkanskih ratova izbila prava afera zbog pomaganja Srbiji, pa su udaljeni vodeći članovi osječkog gospodarskog društva, a za tajnika u Osijeku postavljen je Albert Heyer.³⁰ Za to vrijeme tipično je i okretanje interesa HSGD prema jugu, tj. prema Baniji i Kordunu, za koje je Poljak, zahvaljujući hrvatsko-srpskoj koaliciji, bio emocionalno vezan. Osnovane su tako nove zadruge u Krnjaku, Vojniću i Šišljaviću, pri čemu je HSGD preuzelo obvezu da za njih nabavlja sve potrepštine. Time se, dakako, mislilo pirirati već davno ojačalim srpskim seljačkim zadrugama na tom području.³¹

U to se vrijeme »pokušališta« staroga HSGD proširuju pokusima s umjetnim gnojivom i novim biljkama na mnogo više mjesta, što je osobita zasluga Andrije Lenarčića,³² koji se 1909. pridružuje Bohutinskom u upravnom odboru. Odluku zemaljske vlade da svaka županija ima pravo na osnutak jednoga uzornog gospodarstva³³ i pokušaje namještanja županijskih gospodarskih izvjestitelja kao stalnih činovnika vlade³⁴ valja zahvaliti pritisku HSGD koje se oslanja na iskustva Udruge ugarskih gospodara iz Budimpešte, ali i udruženja sličnog karaktera iz Kranjske, Štajerske i Češke. HSGD pomaže i izravno rad gospodarskih društava kao zadruga provjeravajući njihovo knjigovodstvo, odnosno vjeresijske sposobnosti, a bavi se i reorganiziranjem podružnica i njihovim pretvaranjem u zadruge. Financijski, HSGD je vezano uz Praštedionu i putem nje diže kratkoročne zajmove uz kamate od 5,5 do 6%. Kulmer je na čelu obiju institucija, te se vodi računa o financijskoj ravnoteži, tj. pazi da se ne premaši kreditna sposobnost HSGD.

U fondu Praštedione, koja je preuzela dokumentaciju HSGD nakon njegove tihe likvidacije, nisam uspjela pronaći knjigu zapisnika od listopada 1909. do kolovoza 1912., ali se rekonstrukcija rada HSGD može načiniti s pomoću *Gospodarskog lista* i *Gospodarskog kalendara*. Najvažnija promjena bila je promjena potpredsjednika. Barun Petar Dragan Turković postao je prvi potpredsjednik društva, a Ljudevit Knežić, zagrebački kanonik, drugi. Izlazak Drohobeczkyja iz uprave možda treba objasniti očitim prijateljevanjem dr. Poljaka sa Srbima pravoslavne vjere, koji nisu blagonaklono gledali na grkokatolike.

Zapisnici od 30. kolovoza 1912. do 25. veljače 1914. pružaju obilje novih informacija. HSGD nabavlja po narudžbi vlade oko 200 vagona kukuruza za pasivnu ličko-krbavsku županiju. Kukuruz se nabavlja iz Tovarnika, Temišvara, pa čak i iz prekoceanskih zemalja, često uz usluge uglednoga sisačkog

²⁹ Sjednica 30. VI. 1908.

³⁰ Sjednica 17. IX. 1913.

³¹ Sjednica 24. IX. 1909.

³² Andrija Lenarčić (Vrhnika, 1859.— ?). Bio je profesor a zatim i ravnatelj Višega gospodarskog učilišta u Križevcima. Za prvoga svjetskog rata postao je šef gospodarskog odsjeka zemaljske vlade, a u HSGD je osnovao biljningojstveni odsjek.

³³ Zapisnik, 14. IX. 1908.

³⁴ Zapisnik, 15. III. 1909.

žitarskog trgovca Jonasa Alexandera. Poslovni je odbor prilično zauzet dobrom Kućistina kraj Gjulovca, što ga je Čeh Alois Šediva darovao društvu, ali su nasljednici pokušali poništiti oporuku. HSGD je bilo zainteresirano za rad toga dobra, vrijednog oko 100.000 kruna, jer je to bilo njegovo uzorno dobro na tom području. Za njegova upravitelja postavljen je Milan Filipović, a pozvan je i Stjepan Koydl iz Slavonske Požege radi najoptimalnijeg uređenja vinograda toga dobra. Članovi gospodarskog društva Daruvar iskoristili su to da ispituju i vrijednost svojih vinograda. HSGD ima najuže veze s državnim dobrom u Božjakovini koje vodi Stjepan Jurić. Tu se 1913. održava i godišnja skupština HSGD. Tom je prilikom Lenarčić održao predavanje o livadarstvu i o gospodarskim strojevima, M. Hrzić o vinogradarstvu, Gustav Bohutinsky o ratarstvu, a Jurić o stočarstvu. Demonstrirani su i laki plugovi za brdoviti teren, sijačice za kukuruz »Vera« i dr.³⁵

Poljak kao društveni tajnik mnogo putuje, a nakon povratka sa svojih putovanja izvještava i daje prijedloge. Tako na početku 1913. predlaže da narednji gospodari na selu vode knjigovodstvo po uzoru na austrijska društva ili društva Kmetijske družbe u Ljubljani. Surađuje s Dalmacijom, Slovenijom, Srbijom i Ugarskom. »S odobravanjem« je poslovni odbor prihvatio zahtjev Zemaljskog saveza zemljoradničkih zadruga u Beogradu od 16. ožujka 1913. da mu se isporuči do deset tisuća grla teladi simentalske pasmine. Dakako, ta su službena putovanja bila i skupa, pa odbor odlučuje da se parcelira i rasproda bivše pokušalište na području današnje Trešnjevke uz pomoć Praštedione.³⁶

Posebno je važno zapošljavanje stalnog revizora radi kontroliranja rada zadruha na terenu. Na to su mjesto postavljeni iskusni agronomi. Dr. Edo Marković završio je studij agronomije u Halleu u Njemačkoj. Na položaj nadzornika zadruga HSGD dolazi potkraj 1909. s dobra u Božjakovini, da bi u listopadu 1913. postao šef Zadružnog odjela Hrvatske poljodjelske banke i tajnik Središnjeg saveza hrvatskih seljačkih zadruga.³⁷ Nakon njega na mjesto nadzornika dolazi ing. Josip Predavec, narodni zastupnik s Radićeve liste.³⁸ Prije nego što je imenovan, Predavec se morao pismeno obvezati da se neće više izrazito baviti politikom, da se neće kandidirati za narodnog poslanika, da će se zahvaliti i na časti člana središnjeg odbora Hrvatske pučke seljačke stranke, te da će se na svojim službenim putovanjima kloniti svake

³⁵ Zapisnik, 16. IV. 1913. Poljoprivredne strojeve HSGD nabavlja posredstvom Julija Lauscha iz Bjelovara, osobito Sicherleove okopače. Kosilice naručuje u Mc Cornicka, a grablje kod Greinitza u Grazu.

³⁶ Zapisnik, 25. II. 1913.

³⁷ Dr. Edo Marković rođen je u Đakovu 15. VII. 1885. Gimnaziju i trgovačku akademiju polazio je u Osijeku, gdje je i ušao u krug pristaša hrvatsko-srpske koalicije. God. 1905. bio je urednik lista *Pokret* u Zagrebu, a 1906. glavni urednik *Kopriva*. Mnogo je pisao. Za prvoga svjetskog rata vodio je Zemaljsku opskubu za Hrvatsku i Slavoniju, da bi u Narodnom vijeću 1918. bio upravitelj odjela za prehranu. U jesen 1919. prelazi u Jugoslavensku banku; oko sredine 1934. postavljen je za generalnog direktora Prizada i na tom položaju ostaje do 18. prosinca 1939. kad je ubijen.

³⁸ Josip Predavec (Rugvice, 2. VII. 1884. — Dugo Selo, 14. VII. 1933.) završio je studij agronomije u Taboru u Češkoj. Od 1902. surađivao je s Radićem, a bavio se gospodarskim i prosvjetnim pitanjima. Stjepan Radić postavio ga je za upravitelja odjela narodnog gospodarstva i uključio u samoupravni oblasni odbor 1927. godine, a poslije Radićeve smrti postao je predsjednik toga odbora. Vodio je poslove stranke 1933., kad se Maček nalazio u zatvoru. Ubio ga je Tomo Koščec.

političke aktivnosti.³⁹ Za razliku od Ede Markovića Predavec nije uživao povjerenje odbora te je na svakom sastanku morao izvještavati o obavljenim revizijama. Iz njegovih izvještaja saznajemo da su tajnici podružnica u Vukmaniću i Trebinji pronevjerali društveni novac, a da se daljnja vjeresija mora uskratiti i zadrugama Sv. Marija kod Okića, Brod Moravice, Skakavac i Trebinja.

Neposredno pred početak prvoga svjetskog rata društvo je opet izvanredno aktivno. S velikom pažnjom prati se razvoj mljekarstva, te se radi na povećivanju proizvođača s tržištem. U dogovoru s Bohutinskym, koji je tu akciju već proveo u Križevcima, u društvenoj je zgradi uređen sjemenski odsjek i čistiona za sjemenje.⁴⁰ U jesen 1913. organizirana je u Zagrebu izložba voća, grožđa, povrća, mljekarskih proizvoda, meda i alata za pčele u sklopu Zagrebačkog zbora, a sve veća pažnja posvećuje se i peradarstvu. Unutar mjesnih gospodarskih društava kao zadruga osnivaju se peradarske udruge, u čemu veliki uspjeh ima izvjestitelj peradarskog odsjeka Vinko Bek. HSGD je i organizator zimskih škola za mlade poljoprivrednike. Prve takve škole organizirane su u Peterancu kod Koprivnice, Glini, Donjoj Stubici, Križevcima i Petrinji, a kasnije su tu tradiciju nastavile vinogradarsko-voćarske škole, posebice ona u Petrinji.

Dakako da su ti programi zahtijevali prilično novca, pa se gospodarske potreptine prodaju zadrugarima skuplje nego što bi trebalo. Na glavnoj skupštini 28. svibnja 1913. u dvorani Kola Dragutin Schuster, učitelj iz Koprivničkih Brega, prigovorio je skupoći poljoprivredne robe, na što mu je odgovoreno da se roba većinom dobavlja iz drugih država, a da se pri kupovini žitarica središnjica ravna prema bečkoj i budimpeštanskoj burzi.

Promet društva pred prvi svjetski rat vrlo je velik. God. 1911. nabavljeno je 475 vagona žitarica u vrijednosti od 778.131 kruna, 1912. godine 749 vagona za 1,109.706 kruna, 1913. godine 1076 vagona u vrijednosti od 1,676.752 kruna. Rastu i količine umjetnih gnojiva, pa je 1911. raspačano 98 vagona, 1912. godine 118 vagona, a 1913. godine 196 vagona. Najboljeg sjemenja nabavljeno je 1911. godine 12 vagona, 1912. godine 24 vagona, a 1913. godine 29 vagona. Svakako se taj rad na unapređivanju poljoprivrede morao odraziti na proizvodnji u hrvatskom selu, i povjerenje hrvatskih seljaka u grofa Miroslava Kulmera i HSGD u tom je vremenu bezrezervno.⁴¹

3.

Prvi svjetski rat HSGD dočekuje razgranato, s malim brojem podružnica a s velikim brojem gospodarskih društava kao zadruga. God. 1914. djelovalo

³⁹ Zapisnik, 20. VI. 1913.

⁴⁰ Zapisnik, 25. II. 1913. Radi uredjenja sjemenskog odsjeka otkazan je stan Celsu Cavalieriju u društvenoj zgradi.

⁴¹ Gospodarski kalendar za 1915., 124. Račun razmjere HSGD i nije baš bio osobito dobar. Čista dobit iznosila je u 1913. samo 16.466 kruna, zaduženja 378.324 kruna, a seljaci su bili dužni društvu 447.592 kruna. God. 1911. proslavljena je 25-godišnjica rada grofa Miroslava Kulmera u HSGD. Tom je prilikom vlastelin Josip Kollenc iz Bidružice predao Kulmeru passepartout-tableau s fotografijama vodećih ljudi u društvu, osmorice predsjednika podružnica i 57 predsjednika mjesnih gospodarskih društava kao zadruga (*Svjetski list*, 29. 16. VII. 1911.). Nekretnine HSGD pred rat procijenjene su na 205.035 kruna, a promet roba dosegao je vrijednost veću od deset milijuna kruna.

je još svega 11 podružnica, ali je broj gospodarskih društava prelazio stotinu, a bila su disperzirana po svim županijama osim srijemske i virovitičke (tabela 1).⁴²

Tabela 1.

GOSPODARSKA DRUŠTVA KAO ZADRUGE U SKLOPU HSGD 1907. I 1917.*

Županija	1907.	1917.
Zagrebačka	39	59
Modruško-riječka	15	28
Bjelovarsko-križevačka	14	25
Požeška	16	17
Varaždinska	8	20
Ličko-krbavska	3	4
	58	144

*Gospodarski kalendar za 1919., 99.

U tijeku prvoga svjetskog rata poslovanje HSGD je izvan kritike javnosti, pa nisu objavljeni podaci o njegovu materijalnom poslovanju, osobito stoga što se promet hranom obavlja ne samo posredstvom HSGD, nego i »Prunusa«, zadruga za iskorištavanje voća i pečenje žeste, putem Gospodarskoga opskrbnog udruženja u Zagrebu i putem aprovizacija. Ipak, zahvaljujući dr. Franji Poljaku i drugim članovima poslovnog odbora HSGD sve su te ustanove nesumnjivo povezane. Na čelu HSGD i dalje je grof Kulmer, ali prvi predsjednik nakon smrti Petra Dragana Turkovića postaje kanonik Ljudevit Knežić, a drugi dr. Vladimir Turković, također član poznate kutjevačke obitelji. Iz onoga što je objavljeno možemo zaključiti da je promet HSGD golem, ako i uračunamo inflaciju, koja do 1918. i nije bila velika. Tako je promet 1914. iskazan sa 10,108.950 kruna, 1915. godine 16,936.393 krune, a 1916. godine 26,327.264 krune. Za 1917. i 1918. promet nije iskazan ni u jednom dokumentu, ali je godišnja skupština 5. srpnja 1917. pokazala da 12.000 članova HSGD i te kako s pažnjom prati rad društva i zahtijeva veću informiranost, ne zadovoljavajući se samo pohvalama kako selo hrani grad i vojnike na fronti.

Smrt je pokosila i mnoge članove HSGD. Bohutinsky pogiba na fronti prvih ratnih mjeseci. Neki se članovi u prvim ratnim godinama povlače iz poslovnog odbora, vjerojatno zbog odlaska iz Zagreba, a kao novi članovi javljaju se dr. Franjo Bućar, profesor povijesti i zemljopisa, organizator sportske aktivnosti u Hrvatskoj i istraživač protestantizma, te Ante Majnarić, posjednik velikih šumskih kompleksa i pilane u Ravnoj Gori, a ulazi i Ivan Granda, seljak iz Šašinovca kod Kašine,⁴³ član Radićeve stranke. Revizor društva

⁴² God. 1914. HSGD ima 11 podružnica i 108 zadruga s 11.191 članom. Uplaćenih udjela ima oko 30.000.

⁴³ Ivan Granda bio je, kao radićevac, 1927. izabran za narodnog poslanika, a iste je godine djelovao i kao član Oblasne štedionice zagrebačke oblasti. Prilikom atentata na Radića u Narodnoj skupštini 20. lipnja 1928. bio je ranjen.

ing. Josip Predavec gotovo je čitavo vrijeme rata na fronti, gdje je i ranjen i odlikovan za hrabrost, pa revizijske poslove obavlja Antun Pleše.

Poslovanje HSGD u tijeku rata podvrgnuto je zakonima ratne privrede. Uspostavljena je najuža veza sa zemaljskom vladom, pri kojoj je osnovan Odjel narodnog gospodarstva, potkraj rata vodi ga dr. Milan Krištof, dobar prijatelj Franje Poljaka. God. 1914. HSGD je posredovalo pri kupnji i prodaji krumpira, a nabavilo je i 52 vagona sjemenja, te 1529 vagona hrane za vojsku, da bi se, nakon osnivanja Zemaljske opskrbe, nabava preko HSGD smanjila u 1915. godini na 173 vagona. U Gospodarskom opskrbnom udruženju d.d., koje je bilo podređeno mađarskom ministru prehrane barunu Imbri Ghillanyju, HSGD ima četvrtinu, a osječko gospodarsko društvo osminu dionica. U Zemaljskoj opskrbi, osnovanoj 1917., zemaljska vlada ima polovicu glavnice, a HSGD dionica u vrijednosti od 125.000 kruna.

Iako se tih godina neprestano ističe da HSGD radi uz minimalnu dobit, zarade onih koji su obavljali poslove posredovanja mora da su bile enormne. Gospodarska društva kao zadruge imala su monopol na razdiobu žeste i duhana, a putem njih nabavljalo se i sjeme, strojevi, gnojivo, modra galica, mlada loza, bikovi i junice za rasplod. God. 1915. promet tom robom iznosio je 829 vagona; broj članova HSGD povećao se na 12.400, a 1916. čak na 18.379.⁴⁴ Na početku 1916. HSGD je preuzelo i iseljenički odio Hrvatske poljoprivredne banke i poslove Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga, a s oživljavanjem društvenog života u 1917. i Poljakova aktivnost postaje sve izraženija ne samo kao tajnika HSGD, već i kao potpredsjednika centralne zadruge za iskorištavanje voća i pečenje žeste »Prunus«. U toj funkciji Poljak se u Hrvatskom saboru 1917. žestoko sukobio sa Stjepanom Radićem, koji se protivio monopoliziranju pečenja rakije i oduzimanju kotlova seljacima.

God. 1917. u Odjelu narodnog gospodarstva zemaljske vlade za Hrvatsku i Slavoniju osnovan je i odsjek za aprovizaciju (X-i) s kojim HSGD također dobro surađuje. Međutim, HSGD je odbilo da se bavi dobavom svinja za vojne potrebe, pa je taj posao pao u ruke privatnih nakupaca i prekupaca, koji su radili mimo zakona. Naime, rekviziciona cijena stoke bila je vrlo niska, pa se HSGD zalagalo za formiranje slobodnih cijena stoci, i zahtijevalo oduzimanje prava općinskim i gradskim magistratima da maksimiraju cijene poljoprivrednih proizvoda, što je uzrokovalo nestašice hrane u gradovima. HSGD je oko sredine 1916. pokrenulo i osnivanje zadruge za osiguranje stoke, jer je rizik poslovanja sa stokom u ratnim uvjetima bio izvanredno velik.⁴⁵

God. 1917. živnula je hrvatsko-srpska koalicija, pa se to odmah osjetilo i u radu HSGD u Zagrebu, koje zajedno sa slavonskim društvom ponovo izdaje Gospodarski kalendar. Međutim, način poslovanja HSGD počinje smetati nekim predstavnicima pokrajinskih i mjesnih gospodarskih društava. Na godišnjoj skupštini 5. srpnja 1917. Franjo Petrović⁴⁶, predstavljajući gospo-

⁴⁴ Gospodarski kalendar za 1917., 131.

⁴⁵ HAZ, Zb 26/07 — izvještaj u *Gospodarskom listu*, 9, 8. V. 1916.

⁴⁶ Franjo Petrović (Križevci, 14. XI. 1878. — ?) bio je tajnik križevačkoga gospodarskog društva kao zadruge i upravni činovnik. Potkraj 1919. umirovljen je, te je radio honorarno u Narodnoj štedionici d.d. u Križevcima. U samoupravnoj je oblasnoj skupštini zagrebačke oblasti 1927. izbaran za predsjednika, a nakon likvidacije te oblasti otpušten.

darsko društvo kao zadrugu u Križevcima, žestoko je kritizirao izvještaj za 1916., jer se u njemu ne kaže u čemu se nije uspjelo, tako da je izvještaj »čisto pozitivistički«. Osobito se okomio na cijene poljoprivrednih proizvoda, koje su i dalje maksimirane i tako niske da ne pokrivaju ni proizvodne troškove. On kaže: »Obradivanje jedne rali zemljišta stoji 300—400 kruna [...], a mora [seljak] dati po maksimalnoj cijeni metercent žita za 30—40 kruna.« Kulmer je odgovorio da utvrđivanje cijena nije u nadležnosti HSGD, i da se stanju »moramo jednostavno prilagoditi«, na što Petrović upada s izjavom da su članovi uprave HSGD ujedno i članovi Sabora, pa su dužni da se bore za povišenje cijena. Petrović se okomio i na odbijanje uprave HSGD da bude dobavljač mesa za vojne potrebe, jer su tako taj posao preuzeli neškolorani ljudi i »[...] uslijed toga je mnogo narodnog imetka otišlo u nepovrat u ruke nekolicine ljudi. To bi mogao biti narodni kapital, od kojega bi Hrvatska stvarala čudesna«. Mislio je pritom ponajviše na vojnog dobavljača Radivoja Hafnera, koji je kupio i dvorac u Kerestincu. Petrović je kritizirao i što se hrana ne izvozi izravno u Austriju, već putem Budimpešte i mađarskih poduzeća, a pri toj posrednoj trgovini stradaju interesi naroda. Na taj drugi napad Petroviću je odgovorio dr. Franjo Poljak, koji je već i držao sve konce poslovanja HSGD u svojim rukama. Pozvao se na propise i zakone koji su, kako je rekao, izvan utjecaja članova HSGD. Skupština je otkrila da se svi članovi i sve zadruge ne slažu s radom društva i s njegovom upravom. Ipak je sa 186 glasova protiv 59 izvještaj grofa Kulmera o radu gospodarskog društva prihvaćen, s time što je odlučeno da HSGD pokuša preuzeti i dobavu stoke za vojni erar.

Obrat situacije na frontama onemogućio je 1918. održavanje godišnje skupštine, pa za drugu polovicu rata i nije načinjena bilanca.⁴⁷ Međutim, u vrijeme kada je formirana Država Slovenaca, Hrvata i Srba, sastao se upravni odbor HSGD na izvanrednu sjednicu, s koje je javio Narodnom vijeću (čiji su i dr. Franjo Poljak i grof Miroslav Kulmer članovi) da se središnjica HSGD i njegovih 165 mjesnih gospodarskih podružnica i zadruga stavljaju na »punu raspoložbu« Narodnom vijeću, da u ime narodnog poreza daju 100.000 kruna, a ako bude potrebno, da će dati i »čitavu imovinu društva«.⁴⁸

4.

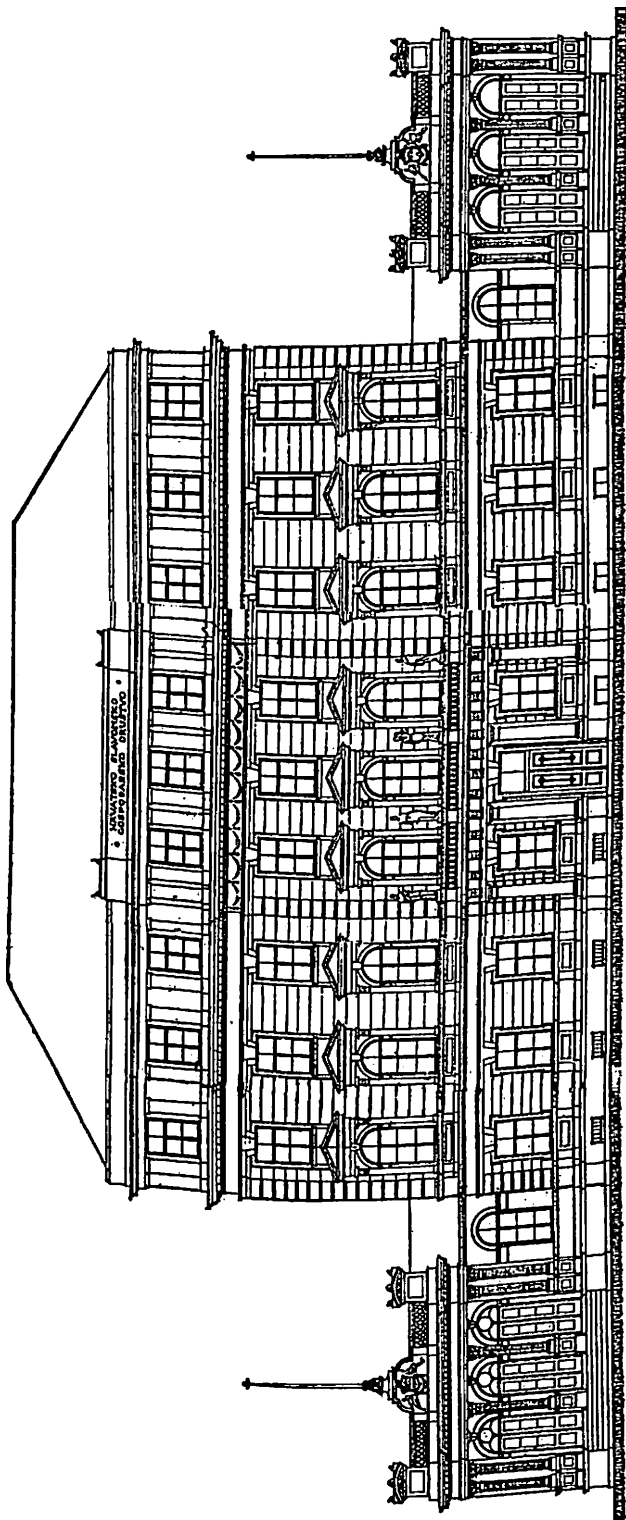
Vodstvo i članovi HSGD dočekuju završetak rata kao perspektivno društvo, koje sada može djelovati na mnogo većem prostoru, pa se u Gospodarskom kalendaru za 1919. kaže: »Nikada nije Hrvatska bila tako velika kao što će biti sada«, i »Nikada nije Srbija bila tako velika kao što će biti sada«,⁴⁹ misleći da će oba naroda moći ravnopravno živjeti i privređivati na proširenu prostoru. Jednako tako mislili su 1918. mnogi privrednici u Hrvatskoj, računajući

⁴⁷ Poslovanje HSGD u posljednjoj je godini rata nesolidno. Vjerovnički račun iznosi 1,227.925 kruna, a dužnički 377.531, pa se većim dijelom posluje tuđim sredstvima.

⁴⁸ *Hrvatska njiva*, 1918., 15; *Banovac*, 46, 23. XI. 1918. Informacija u *Banovcu* primljena je s pohvalom »To su ljudi, tako se radi — živili!«, jer je bilo oštih kritika zbog slabog prikupljanja narodnog poreza.

⁴⁹ *M. V. S.*, Slobodna naša narodna velika država Jugoslavija, *Gospodarski kalendar* za 1919., 113.

NADOGRADNJA TREĆEG KATA NA ZGRADU HRV. SLAV. GOSPODARSKOG DRUŠTVA U ZAGREBU

da će razrušeni dijelovi nove države trebati usluge dijela čiji su industrijski i proizvodni kapaciteti ostali očuvani od ratnih razaranja, a ne videći da širenje slabi unutarnju kohezionu snagu organizacija, kojima je zaprijetilo da zbog prevelikih obveza izgube mogućnost kontrole i svoju snagu.

HSGD dočekuje stvaranje nove države i sa znatno izmijenjenim članstvom, a taj se proces i nastavlja, jer plemstvo pod udarom agrarne reforme prestaje biti važniji gospodarski subjekt, utoliko više što se ono sistematski bojkotira, te mu se čak zabranjuje i upotreba plemićke titule.

Stručni ravnatelj HSGD postaje na početku 1919. godine dr. Oton Frangeš, koji se vratio iz Beča gdje je radio u zajedničkom ugarsko-austrijskom ministarstvu na poslovima što su se ticali Bosne. On je i glavni izvjestitelj HSGD pri rješavanju zakučastih trgovačkih i agrarnih problema s kojima se sukobljavala nova država, pri čemu se zalaže za umjerenost.⁵⁰ Naime, dr. Franjo Poljak, koji je od 1910. do 1918. bio izvjestitelj gospodarskog odbora u Hrvatskom saboru, imenovan je u ožujku 1919. za ministra agrarne reforme, te ga kao tajnik društva i njegova osoba povjerenja zamjenjuje Mladen Vukmir.⁵¹ Sjemenarski odsjek preuzeo je Andrija Lenarčić, pčelarski Antun Pleše a peradarski Josip Kollenc, posjednik iz Bidružice.

Velike promjene u radu društva pokazuje već glavna skupština, održana 30. lipnja 1919. u dvorani Kola, jer je društvena dvorana u zgradi društva postala premala.⁵² Umjesto izaslanika čeških, tirolskih, štajerskih, koruških i dalmatinskih zadruga sada skupštini prisustvuju kao gosti Paja T. Todorović-Đaković iz Srpskog poljodjelskog društva i Sveta Popović, urednik »Težaka«; oni se spominju na prvom mjestu, a zatim se navode Rudolf Galjer iz Saveza hrvatskih seljačkih zadruga, Josip Kollenc iz »Prunusa«, Eugen Podaubsky iz Hrvatsko-slavonskog veterinarskog društva, dr. Marko Trinajstić iz Hrvatsko-slavonskog pčelarskog društva u Osijeku i Artur Machnik, ravnatelj nadbiskupskih dobara u Zagrebu. Sa skupštine je upućen pozdravni brzojav kralju, a grof Kulmer u uvodnom govoru naglašava da »smo ostali vjerni idealima naših preporoditelja«, i daje kratak pregled rada društva u 77 godina njegova postojanja. Budući da je izvještaj bio tiskan, očekivalo se

⁵⁰ To je došlo do izražaja u mišljenju o provedbi agrarne reforme, i u mišljenju o carinskoj tarifi i međudržavnim ugovorima (vidi »Osnova izvješća hrv. slav. gospodarskog društva kao središnje zadruge u Zagrebu Ministarstvu za trgovinu i industriju u Beogradu glede trgovačkih ugovora i carinske tarife«, Zagreb 1919.).

⁵¹ Mladen Vukmir (Podgorač, 23, II. 1882. — Zagreb, 31. V. 1966.) završio je školu u ratarnici u Slavonskoj Požegi, a zatim i studij prava. Radio je na vlastelinstvu grofa Pavla Pejačevića u Podgoraču, a nakon toga kao podtajnik osječkoga Gospodarskog društva, odakle ga Poljak dovodi na funkciju tajnika HSGD koju obavlja do 1925. Nakon propasti HSGD uključuje se u razvoj stočarskog zadrugarstva. Napisao je velik broj gospodarskih članaka, koje je objavljivao u *Gospodarskom listu*, ali i u listovima na području Banije. God. 1919. posjetio je Francusku i Dansku radi proučavanja zadrugarstva (vidi *Nevenka Jednačak i Srećko Ljubljanović*, Odgovorni urednici Gospodarskog lista 1842. do 1992. *Gospodarski list*, 1—2, 26. I. 1992., 30.).

⁵² HAZ, Zb. 26/07. Zgradu HSGD na Novom marvinskom trgu (poslije Sveučilišni trg, pa Wilsonov trg, pa Trg kralja Aleksandra I, pa Trg maršala Tita) gradili su Leon Hönigsberg, Grahor i Klein na gradskom zemljištu, koje je nekada pripadalo barunu Levinu Rauchu. Građevnu dozvolu potvrdio je 1876. i autor zelene potkove Lenuci. Zgrada je imala u prizemlju dvoranu za sjednice, lijevo paviljon za izložbu poljoprivrednih oruđa, a desno za poljoprivredne strojeve. Nakon reorganizacije 1909. i 1921. izgrađena je u dvorištu suša za smještaj strojeva po nacrtu Kalde i Štefana (HAZ, Građevni nacrti za Trg maršala Tita 2 i 4).

njegovo prihvaćanje bez veće diskusije, pa je prekinuta kritika i Franje Petrovića iz Sv. Ivana Žabna, i trgovačkog ravnatelja društva Milivoja Kerdića, koji je htio upozoriti na neke propuste u radu društva u posljednje dvije godine. Analogno praksi smjenjivanja svih članova gradskih zastupstava i drugih organizacija u kojima je režim želio imati utjecaj, i to radi toga da se ne bi u »novi rad« provukao »stari duh«, suprotno pravilima nije izabrana samo polovica članova poslovnog odbora nego svi. Predsjednik i oba potpredsjednika ostali su isti, ali su članovi uglavnom novi. Izabrani su: dr. Zvonimir Bosek, advokat i posjednik, Josip Čupak,⁵³ tajnik gospodarskog društva kao zadruga u Sisku, Antun Golik,⁵⁴ tajnik gospodarskog društva kao zadruga u Karlovcu, Ernest pl. Grabarić,⁵⁵ posjednik i banski savjetnik kao zadruga u Karlovcu, tajnik gospodarskog društva kao zadruga u Šašinovcu, Josip Kollenc, Gjuro Kopač,⁵⁶ predsjednik gospodarskog društva kao zadruga u Vukšinu-Šipku, dr. Milan Krištof⁵⁷, nadsavjetnik povjereništva za narodno gospodarstvo u pokrajinskoj vladi za Hrvatsku i Slavoniju, Juraj Kučić⁵⁸, veliki župan ličko-krbavske županije, Nikola Lelić, predsjednik gospodarskog društva kao zadruga u Jabukovcu, Fran Ž. Lisak, potpredsjednik gospodarskog društva u Zagrebu, dr. Vinko Mandekić,⁵⁹ profesor na višem gospodarskom učilištu u Križevcima, dr. Ivan Novak,⁶⁰ vladin povjerenik za Međimurje, Joco Oreščanin,⁶¹ tajnik gospodarskog društva kao zadruga u Vrginmostu, dr. Eugen Podaubski, ravnatelj potkivačke škole u Zagrebu, dr. Franjo Poljak, ministar agrarne reforme, i Gliša

⁵³ Imenovan za poslovođu kotarske zadruge HSGD u Sisku 19. X. 1920.

⁵⁴ God. 1921. Golik je namještenik HSGD u Zagrebu.

⁵⁵ God. 1924. nalazi se na radu u ministarstvu socijalne politike.

⁵⁶ Gjuro Kopač (Zagreb, 19. IV. 1879.) studirao je u Zagrebu, Pragu i Italiji. Do 1918. radio je u zagrebačkoj županiji kao ekonom, a u HSGD suraduje na uređivanju *Gospodarskog lista* (1921.—1924.), *Gospodarskog kalendara* i drugih edicija. Napisao je dosta stručnih članaka, a 1927. i 1928. sudjeluje u radu Oblasnog odbora primorsko-krajiške oblasti.

⁵⁷ Dr. Milan Krištof (Klanjec, 5. II. 1872. — 9. VI. 1927.) studirao pravo. Zbog spaljivanja mađarske zastave bio je u zatvoru. Studij je završio na visokoj gospodarskoj školi u Hohenheimu u Njemačkoj. Nakon povratka u Hrvatsku radi kao činovnik u zadružnom odjelu Hrvatske poljoprivredne banke. Poslije dvije godine napustio je tu službu i uredio moderan posjed u Lučkom. Za prvoga svjetskog rata zapošljava se u odjelu narodnog gospodarstva Zemaljske vlade, i upravitelj je toga odjela u vrijeme njegove pretvorbe u gospodarstvo. Do kraja postojanja HSGD sudjeluje u njegovu radu i kao urednik *Gospodarskog lista* i kao agronom.

⁵⁸ Dr. Juraj Kučić (Sušak, 1878. — ?). Gimnaziju je polazio u Rijeci i u Senju, a sveučilište u Zagrebu i Beču. Bio je pristaša hrvatsko-srpske koalicije i narodni poslanik u Ustavotvornoj skupštini, a 1928. predsjednik je sušačke općine i predsjednik Saveza kupališta i lječilišta na gornjem Jadranu.

⁵⁹ Dr. Vinko Mandekić (Kraljevica, 1884.—1979.). Završio je gimnaziju na Sušaku, Višu gospodarsku školu u Križevcima i Gospodarski fakultet u Breslauu. Do 1919. profesor je na Višem gospodarskom učilištu u Križevcima, da bi zatim prešao na Gospodarsko-šumarski fakultet u Zagrebu. Bio je poljoprivredni referent kod županijske oblasti. Dosta je pisao.

⁶⁰ Dr. Ivan Novak organizirao je oslobađanje Međimurja 24. XII. 1918. Bio je advokat u Čakovcu.

⁶¹ Joco Oreščanin bio je 1908. optužen na veleizdajničkom procesu. Dulje je vrijeme radio kao učitelj u Vrginmostu. Kao vođa demokratske biran je i za narodnog zastupnika za Baniju. Bio je i činovnik u HSGD, da bi u veljači 1925. zajedno s ostalima bio otpušten. God. 1930. vodi dioničko društvo Oreščanin koje se bavilo eksploatacijom šuma i čija je glavica iznosila milijun dinara.

Živković, paroh u Bačugi kod Gline. U nadzorni odbor birani su Jaroslav Bartulić, trgovac i posjednik u Zagrebu, Josip Čadež, posjednik i trgovac u Ravnoj Gori, Nikola Herceg, župnik u Slavetiću, Antun Starec, kanonik u Zagrebu, i dr. Juraj Vrbanić,⁶² direktor Prve hrvatske štedionice u Zagrebu. Možda treba istaknuti da su najviše glasova (642) dobili Grandša, Lisak, Podaubski i Starec, jer su u odnosu na prethodni sastav u vodstvo HSGD ušli društveno neafirmirani i nepoznati djelatnici, svakako mnogo manje poznati nego njihovi prethodnici. Uz to mnogi žive izvan Zagreba, pa i sada upravni odbor djeluje ponajviše u krnjem sastavu, a poslovnu politiku vodi dr. Oto Frangeš sa suradnicima.

Na spomenutoj godišnjoj skupštini dano je mnogo prijedloga za rad društva u budućnosti. Odlučeno je da se postave društveni povjerenici, koji će, kao nekad učitelji, raditi na svojem području, distribuirajući izdanja gospodarske knjižnice koju je HSGD namjeravalo pokrenuti. Bilo je i dosta kritike. Nezadovoljstvo je izazvala zabrana sadnje duhana u sjevernom dijelu Hrvatske, produljivanje zabrane pečenja rakije u općinskim kotlovima, nesređenost prometa, brojne krađe na željeznicama, prespore isporuke gospodarskih potreština, skupoća sjemenja, gnojiva, oruđa i strojeva, visoke carine na strojeve itd. Zahtijeva se osnivanje jedne poljoprivredne komore koja bi, po uzoru na ostale komore, uzela u zaštitu poljoprivredu i poljoprivrednike. Međutim, iako su bili prilično glasni, skupštinarima ministar dr. Franjo Poljak nije ništa obećao, osim da će se štititi mali posjed i da će se izraditi zakon o nasljednom pravu.

Iz očuvanih materijala može se načiniti detaljna rekonstrukcija poslovanja u tom vremenu.⁶³ HSGD u 1919. i 1920. ne traži nikakvu pomoć od države. Na upit Glavnog zadružnog saveza u Beogradu hoće li tražiti subvenciju upravni odbor 1. srpnja 1919. pod točkom 26. zaključuje »[...] da se za sada ne traži ništa i to s obzirom na nepovoljno financijalno stanje države s jedne strane, a s druge strane s obzirom na momentano povoljne materijalne prilike društva«. Naime, kruna u to vrijeme još nije jako devalvirala u odnosu na se usredotočio na izvoz stoke. Zanimljivo je da je taj izvoz realiziran putem od tri milijuna kruna od Praštedione u Zagrebu za kupovanje stoke u Hrvatskoj. Iz toga dogovora grofa Kulmera kao predsjednika HSGD i generalnog direktora Praštedione i dr. Franje Poljaka kao ministra agrarne reforme i industrija koja je izvozila meso u Austriju i Švicarsku, a indirektno u Njemačku.⁶⁴ Na sredini 1919. HSGD je od ministarstva trgovine i industrije dobilo dozvolu za izvoz pet tisuća svinja, tri stotine vagona kukuruza, pedeset vagona graha i deset vagona jaja. Takve dozvole davane su prema potrebi, s tim da su se i sve poljoprivredne potreštine za Kraljevinu SHS nabavljale putem zagrebačkog HSGD. Međutim, naredba da trećinu protuvrijednosti

⁶² Dr. Juraj Vrbanić (Zagreb, 1859.—1929.) bio je dugogodišnji ravnatelj Prve hrvatske štedionice. Zatim je radio kao docent na Pravnom fakultetu, a dulje vrijeme bio je predsjednik Saveza novčanih i osiguravajućih zavoda Kraljevine Jugoslavije.

⁶³ AH, Praštediona, 1079, zapisnici Upravnog odbora od 3. IV. 1919. do 2. XII. 1925., i HAZ, 26/07. Sumarni su izvještaji objavljeni u izdanjima HSGD.

⁶⁴ Mira Kolar-Dimitrijević, Povijest industrije mesnih proizvoda d.d. Zaprješić za vrijeme kapitalizma, *Zaprješićki zbornik*, 1, Brdovec 1988., 77—100.

izvezene robe HSGD mora platiti beogradskoj centrali u čvrstoj valuti uskoro dovodi do deviznog jačanja dinara i slabljenja krune, koja je vrijedila zapadno od Drine. Na sjednici upravnog odbora 8. studenoga 1919. usvaja se Frangešov prijedlog da se i u HSGD uvede kreditno poslovanje, što je bilo presudno za daljnju budućnost HSGD, jer u obratu kruna—dinar kruna neprestano gubi, osobito ako se krediti uzimaju kod imalaca dinarskih sredstava koja jačaju. Država oštećuje HSGD i na drugi način. Uvodi velike izvozne carine na izvoz pšenice, kukuruza i stoke, pa se već potkraj 1919. uviđa da HSGD u izvoznim poslovima više gubi nego što dobiva.⁶⁵ Dolazi i do sukoba unutar uprave HSGD, pa Poljak na sjednici 16. siječnja 1920. najavljuje čistku među činovnicima, koju je i proveo, zamijenivši sve protivnike svojim pristalicama, a pod prividom racionalizacije i modernijeg poslovanja društva. Prva žrtva bio je dugogodišnji trgovački tajnik Milivoj Kerdić. Optužen da prodaje kukuruz izvan zemlje iako ga treba i gladna Lika, te da švicarske franke dobivene izvozom pretvara u krune nepovoljnom razmjenom, on mora podnijeti ostavku, a na njegovo mjesto dolazi Albert Heyer iz Osijeka, dobar prijatelj dr. Poljaka.

Sve teži izvoz ponovo dovodi dr. Poljaka u prvi plan u društvu, utoliko više što on i ucjenjuje upravni odbor izjavljujući da društvo nije u milosti ministarstva trgovine zbog ubiranja 3% provizije pri kupnji i prodaji poljoprivrednih roba. Upravo je dr. Poljak predložio da se HSGD bavi prvenstveno nabavom hrane za pasivne krajeve cijele države, što je potvrđeno i na konferenciji zadružnih izaslanika gospodarskih društava 17. siječnja 1920. u Beogradu. Podbačaj poljoprivredne proizvodnje zbog raspada veleposjeda u Slavoniji i Srijemu poslije agrarne reforme počeo se sve više osjećati, te je, radi smirivanja socijalne napetosti u zemlji, trebalo organizirati prehranu pasivnih krajeva.

Na skupštini upravnog odbora 9. veljače 1920. dr. Poljak predlaže fuziju ne samo zagrebačkog i osječkog gospodarskog društva, već i njihovu fuziju sa sličnim ustanovama u Bosni, Vojvodini, Istri i u Dalmaciji. Tako bi se stvorio Središnji savez hrvatskih gospodarskih društava po uzoru na Savez srpskih zemljoradničkih zadruga, a radi bolje suradnje Poljak predlaže da se izostave narodnosne oznake HSGD, o čemu bi se raspravljalo 15. veljače 1920. na sjednici upravnog odbora Glavnog saveza zemljoradničkih zadruga kraljevine SHS čiji su članovi svi savezi i sve zadruge. Gotovo istodobno s tim prijedlogom stigao je u HSGD i dopis ministarstva trgovine i industrije od 22. siječnja 1920. u kojemu se kaže da će ministarstvo ići HSGD-u »vazda na ruku«. To se može povezati s Poljakovim razgovorom s ministrom prehrane o osnivanju centralne institucije za promet gospodarskim proizvodima, s tim da bi dvije trećine čistog dobitka išle državi, a trećina gospodarskom društvu kao zadruzi, dakle HSGD-u.

Iako se ime HSGD nije promijenilo, čini se da je njegova povećana uloga prihvaćena čak i mimo upravnog odbora, koji se nije sastao sve do srpnja 1920. Šutke se prešlo i preko priprema za 80-godišnjicu društva, a 1920. nije održana, u zakonskom roku, ni godišnja skupština. Djelovanje društva ipak ne slabi nego se pojačava. U Vodovodnoj ulici u Zagrebu uređuje se veliko skladište, a skladišta postoje i u Preradovićevoj ulici 20 i na Baroševoj

⁶⁵ Za 100 kg pšenice trebalo je platiti 100 dinara izvozne carine, za istu količinu kukuruza 60, za krupnu stoku 600 i za svinje 500 dinara.

cesti 29. HSGD uvozi sol iz Austrije, a izvozi žito, jer je 1920. podbacio urod žitarica u Argentini, a Rusija je kao opskrbljivač posve ispala zbog velike gladi koja je ondje zavladała. Dr. Oton Frangeš pretvara u zadrugu odjel HSGD za proizvodnju sjemenja na Baroševoj cesti 25. Sve to iziskuje česta putovanja za koja se isplaćuju velike dnevnice. Ni inače se ne posluje baš štedljivo: daju se stipendije za inozemstvo, kupuje se auto za 170.000 kruna za koji se zapošljava i vozač, i sl. Na sjednici upravnog odbora 22. srpnja 1920. Juraj Vrbanić upozorio je da dug HSGD kod Praštedione iznosi 41,690.000 kruna i da »treba rasčistiti račune«, ali se čini da nitko nije želio shvatiti taj ozbiljan signal. Nitko se nije zabrinuo ni zbog ostavki dr. Vladimira Turkovića na funkciju potpredsjednika »zbog prezaposlenosti«, Josipa Čupaka i Antuna Golika na članstvo u upravnom odboru, te Vrbanića i Starca na mjesto u nadzornom odboru, i to upravo prije glavne skupštine koja je održana 30. svibnja 1921. u velikoj saborskoj dvorani na Gornjem gradu.

Na toj je skupštini došlo do otvorenog sukoba između radićevaca i samostalnih demokrata. Josip Predavec, koji nakon povratka s fronte nije ponovo ušao u HSGD, kritizirao je isključenje križevačkoga gospodarskog društva kao zadruge iz središnjice i proširenje rada zagrebačkoga HSGD na područje osječkoga gospodarskog društva. Predavec je upozorio čak i na prevelik utjecaj članova s područja Vrginmosta na upravni odbor i u upravnom odboru, te prigovorio što se i kroz *Gospodarski list* provlači politika, dok se istodobno zapostavlja kulturna politika. Predsjednik Hrvatske republikanske seljačke stranke Stjepan Radić, također skupštinar, ukazao je na to da je uskraćivanje daljnjeg kredita HSPD-u od Praštedione loš predznak, ali se preko toga — s obzirom na poodmaklo večernje vrijeme — šutke prešlo i izvještaj je prihvaćen.

U narednoj točki dnevnog reda dr. Frangeš je izložio prijedlog promjene pravila HSGD-a. Član 2., rekao je, omogućuje da HSGD bude uz bok vladi i narodnom predstavništvu u svim odnosima koji se tiču poljoprivredne kulture. Članom 16. predviđa se osnivanje kotarskih zadruga, koje na svom području obavljaju sve zadaće gospodarskih društava, »dok u proširenom svom području vrše taj zadatak, da usredotočuju za sva gospodarska društva kao zadruge u tom području nabavu gospodarskih potreština, unovčivanje gospodarskih proizvoda, posredovanje vjeresija«. Predviđeno je i organiziranje s pomoću dionica, a ne samo udjelâ i članarina. Pravila su prihvaćena, a potvrđeno je i da će raditi pododbori za biljnologstvo, stočarstvo, vinogradarstvo, voćarstvo, pčelarstvo i gospodarsku upravu, pri čemu je bivšim virilistima (osobama koje su imale veća prava na osnovi plaćanja većeg poreza) oduzeto pravo da se miješaju u poslove društva. Visina je udjela povećana, pa je udjelima i članarinom prikupljena svota od milijun kruna. Štim iznosom mislio se podići kredit od šest milijuna kruna, koliko je bilo potrebno za daljnje poslovanje društva.

Broj odbornika u upravnom odboru povećan je sa 16 na 24, a mandat im je produžen sa četiri na šest godina. To je uvjetovalo i biranje užega izvršnog odbora, u koji su ušli: dr. Oton Frangeš, Ernest pl. Grabarić, Albert Heyer, Josip Kollenc, Gjuro Kopač, dr. Milan Krištof, Fran Ž. Lisak, Gjuro Ljubić, predsjednik gospodarskog društva kao zadruge iz Novigrada Podravske, i dr. Franjo Poljak. U lipnju 1921. oni su između sebe podijelili zaduženja i obveze, pri čemu je uloga dr. Poljaka još više učvršćena.

Zanimljivo je da je vodstvo HSGD prikrivalo način poslovanja društva pred javnošću, a na glavnoj skupštini u *Gospodarskom listu* nije objavljena bilanca. To je upalo u oči Stjepanu Radiću i Josipu Predavcu, koji je budnim okom pratio rad društva. U jednom je članku postavljeno zbog toga pitanje kako glavnicu od udjela, koji iznose 167.350 kruna, može ostvariti promet veći od osam milijuna kruna.⁶⁶

Potrebe za neograničenim kreditom i nastojanje da se izbjegne kontroli Praštedione, koja je imala odlične stručnjake za svaku vrstu privrednog poslovanja, pa bi oni revizijom u HSGD odmah uočili slabosti takvog poslovanja uprazno, ponukali su dr. Franju Poljaka da potakne osnivanje Središnje privredne i zadružne banke d. d. (skraćeno: SVEDRUG). Osnovana je banka s glavnicom od 20,000.000 kruna, u čije je dionice HSGD uložilo u gotovu pet milijuna kruna, dakle sredstva dobivena povišenjem udjela, a dionice u vrijednosti od 11,250.000 kruna preuzela je Praštediona, kojoj je HSGD dugovalo u to vrijeme čak 33,000.000 kruna.⁶⁷ Kako bi ojačao novo-osnovanu banku, dr. Poljak je iskoristio svoje veze u inozemstvu, te je nagovorio Dresdner banku u Berlinu da preuzme dionice u iznosu od 400.000 maraka, o čemu je sklopljen ugovor 29. studenog 1920. i poseban dodatak od 4. veljače 1921. Osnivanje Svedruga samo po sebi i ne bi bilo loše da ta banka nije stvarala poslovni kapital HSGD s pomoću mjenica kod Narodne banke, ali i na razne druge načine. Što su se poslovi HSGD i njegovih ustanova više širili, to su postajali mutniji.

Odmah u početku Svedrug se je obvezao dati HSGD-u kredit od 25,000.000 kruna, koje je društvo imalo vraćati do jeseni 1924. u ratama. Činilo se da izvršenje te obveze neće pricinjavati nikakvih poteškoća: izjavio je da na imercijalni ravnatelj HSGD i ujedno direktor Svedruga, izjavio je da na skladištima HSGD u Preradovićevoj 20 i na Čnomercu, te u Donjem Misklaholjcu, Karlovcu, Sušaku i drugdje, leži roba u vrijednosti od 11,000.000 kruna, da strojevi za prodaju vrijede dva milijuna, da HSGD ima vrijednosne papire od 1,500.000 kruna, a pritom još nisu uračunate vrijednosti nekretnina, koje su sve veće.⁶⁸

⁶⁶ Zašto na glavnoj skupštini Gospodarskog društva nisu raspravljeni računi, *Slobodni dom*, 23, 8. VI. 1921.

⁶⁷ HAZ, Zb. 11/21 — dosje Svedruga. Osnivačka skupština Svedruga održana je u prostorijama Obrtnog zbora 18. XII. 1920. Potkraj 1920. godine 437 pravnih osoba kupilo je 78.308 dionica, pa se društvo moglo konstituirati. Članovi ravnateljstva postali su dr. Aleksandar pl. Aranitzky, odvjetnik i član ravnateljstva osiguravajućeg zavoda Triglav iz Ljubljane, Alfred Deutsch, suvlasnik tvrtke Strasse i König iz Velikog Bečkereka, koji je svojim kapitalom bio angažiran i u Zagrebačkoj pivovari, Albert Heyer, komercijalni ravnatelj HSGD, Josip Kollenc, vlastelin i ravnatelj Zadruga hrvatskih vinogradara, Gjuro Kopač, revizor i član ravnateljstva Zadruga za proizvodnju sjemenja, dr. Milan Kristof, gospodarski nadsavjetnik i član upravnog odbora HSGD, Vinko Majdić stariji, veleposjednik i vlasnik mlina u Kranju, dr. Milan Marić, suvlasnik tvrtke Hinko Mayer, Mihovil Nikolić, ravnatelj osiguravajućeg društva Croatia, Joco Oreščanin, ravnajući učitelj i član upravnog odbora HSGD, dr. Franjo Poljak, te dr. Josip Stefinović, suvlasnik tt. Vinko Majdić i drug iz Osijeka. Od privatnika najviše gotova novca uložio je Majdić, i on je likvidacijom Svedruga 1925. najviše i izgubio. U jesen 1922. fuzionirala se sa Svedrugom Turopoljska vjeresijska banka d.d.

⁶⁸ To je vrijeme kada se dvokatna zgrada HSGD nadograđuje trećim katom prema nacrtu Stjepana Uršića, a uz odobrenje ing. arhitekture i gradonačelnika Zagreba Vjekoslava Heinzela. Heyer je navedenu izjavu dao na sjednici upravnog odbora HSGD 13. X. 1921.

Osnivanje Svedruga trebalo je i formalno proslaviti, pa je sjednica upravnog odbora 29. prosinca 1921. u maloj saborskoj dvorani pretvorena u svečanu sjednicu u povodu osnivanja Svedruga i 80-godišnjice društva. Na njoj je izrečeno mnogo lijepih riječi o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti društva, dogovorena je velika izložba 1923. ili 1924. pod kraljevim pokroviteljstvom, a dr. Franjo Poljak posebno je naglasio velike zadaće društva u cijeloj zemlji, osobito na organizaciji prehrane gladnih u pasivnim krajevima. Budući da je društvu njegovu obljetnicu čestitao čak i Pašić iz Beograda, perspektive daljnjeg rada društva činile su se sjajne i kao da su svi skloni da društvo djeluje na cijelom jugoslavenskom prostoru.⁶⁹

5.

Vrijeme od 1922. do 1924. može se označiti razdobljem nekontrolirane ekspanzije društva i razdobljem svaštarenja na čitavom jugoslavenskom prostoru. Zadruga hrvatskih vinogradara, koja je imala više podružnica u iločkom kraju, fuzionirala se s HSGD već u listopadu 1921.⁷⁰ Šireći se, zagrebačko HSGD kao zadruga središnjica uskoro je imalo 320 gospodarskih društava protokoliranih kao zadruge i 72.662 člana, te je bilo triput veće od osječkog društva koje je imalo 173 društva s 28.650 članova, što se nije moglo opravdati prostorom i gospodarskom moći sjeverozapadne Hrvatske u odnosu na Slavoniju.⁷¹

Pod pokroviteljstvom i uz sudjelovanje HSGD osnivaju se sada i dionička poduzeća: Zrno d.d.,⁷² Ratar d.d.,⁷³ Plug d.d.⁷⁴ i Expedit d.d.⁷⁵. U svima

⁶⁹ Sjednici su prisustvovali i namjesnik pokrajinske vlade Juraj Demetrović, zagrebački veliki župan dr. Oton Gavrančić, vrhovni načelnik Zagreba Rudolf Petrik, komandant IV. armije Sveto Gjukić, predstavnici Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga iz Srbije, te dr. Ljudevit Prohaska iz Glavnog zadrugnog saveza u Beogradu.

⁷⁰ Dogovor o spajanju zaključen je 27. X. 1921., te su zadrugari Vinogradarske zadruge (osnovane 1910.) dobili za 100 svojih udjela 400 udjela HSGD. To je zapravo bio loš posao za HSGD, jer je vinska kriza sveudilj harala našim vinogradarstvom, pa je jedva preživjela i kr. vinogradarska i voćarska škola u Iloku, koju je vodio Gustav Erber, i istoimena škola u Petrinji, koju je vodio Ivan Rittig. HSGD je pokušalo spasiti vinogradare, pa je 1923. održana anketa o vinogradarstvu i pokrenuto pitanje prodaje vina putem zagrebačke Burze za robu i vrednote (HAZ, Zb. 104/1910 — dosje Zadruge za vinogradarstvo).

⁷¹ *Mihajlo VI. Segedi*, Jesu li nam potrebna gospodarska društva kao zadruge, *Gospodarski kalendar* za 1927., 65.

⁷² »Zrno« d.d. bio je zapravo zavod za racionalno sjemenarstvo, koje je imalo dobavljati najbolje sjemenje, cijepljene voćke i lozu. Razvilo se iz Zadruge za proizvodnju sjemenja, koju je vodio dr. Frangeš i koju je potkraj 1921. preuzelo HSGD zajedno s njezinim dugom — Zadruge za proizvodnju sjemenja). Prilikom fuzije s HSGD Frangeš je izvijestio da je ministarstvo poljoprivrede i voda obećalo za taj posao pripomoć od 100.000 dinara. Pravilima od 16. VI. 1922. utvrđena je glavnica od milijun kruna raspoređenih u 2500 dionica po 400 kruna. Predsjednik društva postao je A. Machnik, potpredsjednik E. pl. Grabarić, a odbornici dr. L. pl. Josipović, Milan pl. Kiepac, Josip Kollenc, dr. O. Frangeš, Gj. Kopač. U početku je »Zrno« ostavljalo dojam prosperitetnog poduzeća. Uređeno je pokušalište u Maksimiru i izgrađen odjel za žitarice. Međutim, bilanca potkraj 1922. pokazala je da je prodajom dobiveno 1,325.037 kruna, a da vjerovnički račun iznosi 5,161.369 kruna. Iako su postojale zalihe u vrijednosti od 2,744.405 kruna, razumljiva je bila zabrinutost za rad toga poduzeća koje bez državne subvencije, ili barem pogodnosti zbog visokih troškova, nije moglo pozitivno poslovati. Ni u doba ravnatelja Franje Oblaka poslovi ne napreduju, iako je 1923. prodano robe za 1,209.681 dinar. Vrijednost se robe u skladiš-

njima HSGD drži više od polovice dioničke glavnice. Sva ta poduzeća imaju svoju filijalu u Beogradu (Obilića Venac br. 10) ali i u raznim drugim mjestima, pri čemu se čitavo novčano poslovanje odvija putem Svedruga, koji je direktno vezan uz Narodnu banku d.d. u Beogradu, dakle jugoslavensku državnu banku. Stvoren je pravi koncern s vrlo razgranatom djelatnošću. Vjerojatno ni sam Poljak nije mogao pratiti sve aktivnosti takve difuzne organizacije, jer su ravnatelji pojedinih poduzeća bili prilično samostalni u svom radu. To se i vidjelo prilikom likvidacije, jer su gotovo svi stekli veliki imetak. Jedino iz središnjice, tj. iz HSGD, nije mogao izići nijedan dokument koji ne bi vidio i supotpisao dr. Franjo Poljak, koji se poslije prestanka svoga ministarskog djelovanja posve posvetio radu u HSGD.

Nužnost osnivanja ovih organizacija objasnio je Albert Heyer na sjednici 26. VI. 1922. ovako: »Mi radimo s kapitalom od cca 80 miliona. Ako se uzme, da se ovaj kapital dva put u godini upotrebi, moguća je nabava i prodaja robe u vrijednosti od 160 miliona. Ako zaslužimo 10%, t. j. K 16,000.000, te na vrijednosnim papirima i nekretninama K 1,500.000, pokrili bi se troškovi i ostao bi mali dobitak. Moramo ali kod svake robe zaslužiti 10% i ne smijemo imati nikakvih gubitaka ni na robi — niti na tražbinama.« Kako je malo vjerojatno da je to moguće, pa će društvo sigurno imati velikih poteškoća, a redukcijom se poslovanja ništa ne postiže, prema Heyerovu mišljenju mora se ići na neprestano širenje poslovanja putem posebnih dioničarskih društava, koja će raditi na komercijalnoj bazi.

Ali, dok je na jednoj strani društvo išlo u ekspanziju, na drugoj se rastakalo. Zbog nezadovoljstva radom HSGD kao središnjice zadruga, osobito ponašanjem uprave na godišnjim skupštinama, izdvojio se dio zadruga koje su godinama bile u sklopu HSGD, te se udružio u Hrvatsko seljačko gospodarsko društvo i u Središnji savez hrvatskih seljačkih zadruga. Te organizacije vode Stjepan Radić i Josip pl. Kiepač iz Križevaca. Oni su sa svojim suradnicima utemeljitelji i Hrvatske seljačke zadružne banke d.d., koja je osnovana 1922. s kapitalom od 100,000.000 kruna, odnosno s 250.000 dionica po 400 kruna. Josip Predavec, koji radi u toj banci, ukazuje na lošu poslovnu politiku HSGD proričući mu propast, a ujedno upozorava i na političku pripadnost društva. Hrvatska seljačka zadružna banka d. d. ne dobiva kredite od Narodne banke već je orijentirana isključivo na kapital seljaštva. Zbog toga je njezina djelatnost vrlo skromna, ali ipak dovoljna da financijski pripomogne jačanju Radićeve stranke i kupnji Seljačkog doma na Zrinjčevcu.

tima povećava umjesto da se smanjuje; 1924. društvo je nelikvidno, da bi 31. X. 1925. zaključilo likvidaciju. U »Zrnu« je radio i Dragan Turk, ekonomski pisac koji je prije bio zaposlen u Osijeku, i Milan Grković, poznat iz povijesti KPJ (HAZ, Zb 79/22 — Zrno).

⁷³ »Ratar« d.d. bila je veletrgovina gospodarskih potrepština i proizvoda. Bavila se prometom umjetnih gnojiva, vinogradarskih potrepština i kolonijalne robe. U vrijeme likvidacije ravnatelj je bio Ivan Kolombo (HAZ, Zb 78/1922 — Ratar).

⁷⁴ »Plug« d.d. Bila je to stalna izložba poljoprivrednih strojeva na Baroševoj cesti, domaćih i stranih, koji su se mogli kupiti za gotov novac i na kredit. I to je društvo imalo dionički kapital od milijun kruna a većinu je dionica držalo HSGD, te je zajedno s njim otišao u likvidaciju. Strojevi su se uglavnom uvozili iz Austrije, ali kada su u Kraljevinu SHS počeli stizati strojevi iz Njemačke na račun reparacija, HSGD nije moglo svoje strojeve prodati po realnoj cijeni (HAZ, Zb 8/22 — Plug d. d.).

⁷⁵ »Expedit«, otpremničko d.d. Zagreb, bilo je zaduženo za transport i za poslove carinjenja, jer su usluge drugih za te poslove bile vrlo skupe (HAZ, Zb 30/33 — Expedit d.d.).

Tako zapravo stječe luksuznije prostore od HSGD i njegova Svedruga koji se služe prizemljem glavne zgrade na Wilsonovu trgu br. 2.

Godišnja skupština HSGD održana je 1922. također u velikoj sabornici, a nakon završetka organiziran je za sudionike izlet u Karlovac, gdje je društvo imalo skladište i podružnicu. Upravo je pred tu skupštinu ministarstvo za agrarnu reformu odlučilo da se agrarne zajednice, zadužene za brigu o kolonistima, mogu zaduživati na kratke rokove kod Svedruga. I vjeresijske udruge, vezane prije uz centralu u Budimpešti, vežu se sada uz HSGD, čime su zapravo nacionalizirane. Kod Svedruga je osnovan čak i iseljenički fond, pa su poslovi i HSGD i Svedruga znatno povećani i prošireni. Iz izvještaja na toj godišnjoj skupštini vidi se da je opskrba pasivnih krajeva ipak bila jedan od najvažnijih poslova društva, jer je prehrambena kriza postajala sve akutnija zbog polovičnog rješenja agrarnog pitanja i davanja zemlje veleposjednika agrarnom reformom ne u vlasništvo već u kratkotrajan zakup agrarnim interesentima.⁷⁶ Poljak je obijučke prihvatio ponudu Pašičevih radikala da opskrbljuje gladne u Dalmaciji i Crnoj Gori, pa je sklopljen sporazum između Narodne banke SHS, Svedruga i HSGD o obavljanju tih poslova uz financiranje putem Narodne banke. HSGD je to odobrilo na sjednici upravnog odbora još 29. prosinca 1921., te su gosti prisutni na obilježavanju 80-godišnjice društva bili vrlo zadovoljni, osobito oni iz Srbije, jer se Narodna banka riješila 55.000.000 kruna (ne dinara!) koje je dala HSGD za nabavljanje žita za pasivne krajeve.⁷⁷ Odsutnost predstavnika bratinskih gospodarskih društava iz inozemstva, pa čak i iz Ljubljane, sa godišnje skupštine 1922. pokazuje da HSGD više nema onaj ugled kao prije, i da mnogi ne odobravaju svaštarenje društva i Svedruga. U jesen 1922. čak im je i Zagrebački zbor odbio dati paviljon za izložbu, pa je zauzimanjem Frangeša priređena izložba na fakultetskom dobru u Maksimiru, ali znatno skromnija nego što je bilo planirano, jer ni vlada nije dala obećanih milijun kruna, pa je izložba označena u bilanci kao gubitak.⁷⁸

Poslovi oko prehrane pasivnih krajeva pokazali su se mnogo zamršenijima nego što se činilo na prvi pogled. Najčešće se trgovalo kukuruzom, a on se — nedovoljno sušen — lako kvario za vrijeme otpreme. U tom slučaju trebalo je kupcu plaćati odštetu, pa je i dobitak HSGD, koji je iznosio 2,5% od nabavne cijene, propadao. O poslovima s kukuruzom Poljak nikada ne obavještava potpuno i otvoreno članove upravnog odbora. Vrlo je kratko na sjednici 13. siječnja 1923. izvijestio da je država putem Narodne banke stavila na račun HSGD veliku svotu novca, i da su do tog vremena za prehranu gladnih otpremljena 1282 vagona kukuruza. Na sjednici 11. siječnja 1924. Poljak je rekao da je kredit dan uz garanciju države. Ta informacija zapravo nije bila točna, jer garanciju nije dala država već HSGD, zbog čega je i došlo do upisa hipoteke na nekretnine HSGD, čak i na centralnu zgradu na Wilsonovu trgu br. 2. U 1922. Narodna je banka dala za te poslove HSGD-u deset milijuna dinara, a 1923. za područje Srbije dvanaest milijuna i za pod-

⁷⁶ Vidjeti radove *Zdenke Šimončić-Bobetko* o provedbi agrarne reforme u *Časopisu za suvremenu povijest i Povijesnim priložima*.

⁷⁷ *Jedinstvo* (Petrinja), 41, 8. X. 1922.

⁷⁸ Velika jubilarna gospodarska izložba (1864.—1924.) imala je biti održana 1924. kao smotra gospodarskog razvoja, uz kongrese i predavanja. U odbor su ušli Poljak, Frangeš, Kopač, Heyer i Stiasny, ali je zbog krize u društvu sve ostalo samo na planovima (Gospodarski kalendar za 1923., 62).

ručje Hrvatske sedam milijuna, s tim da su se rokovi otplate kredita produživali i dugovi sve više nagomilavali bez obračunavanja — dok je to radikalima u Beogradu išlo u prilog. Uplevši se jednoć u taj posao HSGD dalje radi po inerciji, iako je dr. Poljak na sjednici 2. lipnja 1923. rekao da se on nije pokazao »tako sjajan, kako bi se to u prvi mah moglo misliti, pa zato se mi u buduće za taj posao ne ćemo ni otimati«. Na istoj sjednici Heyer upozorava na preveliko zaduživanje pojedinih zadruga kod Svedruga. Ta je banka davala zadrugama jeftine kredite, a one su, umjesto da ih na vrijeme vrate, upotrebljavale taj novac za davanje individualnih zajmova zadrugarima ili ga trošile u nezadrugarske svrhe.

Čini se da je i hrvatsko ime u naslovu smetalo radu društva. Član upravnog odbora Ante Gjukić ponovo je na sjednici 28. lipnja 1923. potaknuo pitanje promjene naziva HSGD-a s obzirom na proširenje njegova rada na čitavu Kraljevinu SHS, ali je nakon kraće diskusije odlučeno da se ime ne mijenja, zbog tradicije. Došla je i pritužba Srpskog zemljoradničkog saveza da se HSGD miješa u njegove poslove i da radi sa zadrugama na njegovu području. Zbog ekspanzije i proširenih zadataka HSGD njegova glavna skupština 29. lipnja 1923. ima drukčiju strukturu skupština. Na njoj sudjeluju delegati iz Slovenije i Rumunjske, delegat hercegovačke vinogradarske zadruge Čitluk narodni poslanik Mate Kordić, a bili su zastupljeni i okružni savezi zemljoradničkih zadruga iz Čačka, Smedereva, Peći, Užica, Prokuplja i Negotina. Svoje predstavnike poslala su i sva gospodarska ministarstva, a pozdravni brzojav uputio je i predsjednik Narodne skupštine dr. Ljubo Jovanović. Grof Miroslav Kulmer otvorio je taj veliki skup riječima kako je zadatak društva »[...] da poradi na gospodarskom jačanju našega naroda bez obzira na plemenske, vjerske i pokrajinske razlike«, aludirajući očito na već završenu centralizaciju države i ukidanje pokrajinskih vlada, pretpostavljajući naivno da se time Zagrebu kao najsnažnijem privrednom centru nove države pruža šansa da obavi svoju zadaću na cijelom jugoslavenskom prostoru. Na upadicu delegata Srpskoga zemljoradničkog saveza kako se ponašanje HSGD u skladu s područja, dr. Franjo Poljak odgovorio je da je ponašanje HSGD u skladu s načelom slobodnog rada i slobodne utakmice, a Dobrivoj Jovičević iz okružnog saveza zadruga Užice i Milivoj Simić iz Smedereva izjavili su kako su oni sami zvali HSGD u pomoć videći njegovu snagu i mogućnost da im pomogne u pitanjima kredita i nabavi robe za gospodarstvo.⁷⁹

Na toj skupštini izneseni su i drugi problemi. Juraj Kučić, gradonačelnik Sušaka, otvorio je pitanje željezničkog prometa s Kvarnerom, jer je Sušak usko grlo Hrvatskog primorja, koje koči privredni razvoj, osobito izvozne i uvozne poslove Hrvatske, budući da je Rijeka već faktički pod Italijom. Pojedini su zadrugari izrazili veliko nezadovoljstvo i zbog nedovršene agrarne reforme. Seljak Martin Težački iz Zbelave kod Varaždina izjavio je da je »narodu milija i dobrovoljna nagodba s vlastelinstvom od produljivanja današnjeg već nesnosnog stanja, koje nije nikome u korist, a oštećuje i seljaka i vlastelina i cijelu državu i potkapa njezin ugled.«⁸⁰ Međutim, prave diskusije

⁷⁹ Na tome nije ostalo. Glavni savez srpskih zemljoradničkih zadruga u Beogradu tužio je HSGD zbog miješanja u njegovo područje, iako je sam radio sa zadrugama srpske nominacije na području Hrvatske, te se razvio dugotrajan sudski spor.

⁸⁰ Vjerojatno je to ubrzalo donošenje Pravilnika o fakultativnom otkupu zemljišta od 8. X. 1925., kojim je započeo veliki proces kupovanja zemlje od osiromašena plemstva, osobito na području Hrvatskog zagorja, gdje je država nastojala problem prenaseljenosti riješiti parcelacijom veleposjeda, a ne kolonizacijom u istočne dijelove Hrvatske.

a ni pravih zaključaka na toj glavnoj skupštini nije bilo, iako je to bila posljednja prilika da se o svemu otvoreno govori, i da se nađe spasonosan izlaz prije kreditne krize.

Bilanca Svedruga iskazuje čisti dobitak od 1,031.725 dinara u 1923. godini. Međutim, dužnički je iznos već vrlo visok i doseže 41,666.319 dinara a i banka je bila drugima dužna 24,879.858 dinara, odnosno u reeskomptu 40,719.200 dinara. Svi problemi rješavaju se putem Narodne banke, i na njezinoj godišnjoj skupštini izvjestitelj kaže da [nam] Narodna banka »... u svakom pogledu ide najpripravnije na ruku«, te da se tako nastoji udovoljiti svim onim brojnim i velikim zahtjevima »što su nam ih stavljali naši komitenti, poglavito zadruge, kao što to nalaže poziv i karakter naše institucije«. Poput pčela koje grnu na med, tako su i zadruge, kad im je trebalo i kad im nije trebalo, uzimale sve moguće kredite kod Svedruga i kod HSGD, ne misleći što će biti jednog dana kada kredite bude valjalo vratiti, i kada se načini obračun. To vrijeme obračuna došlo je 1924.

Potkraj 1924. račun gubitka i dobitka Svedruga otkrio je gubitak od 7,542.000 dinara, što je uz dioničku glavnicu od 10,000.000 dinara značilo da je društvo nelikvidno. Narodna banka posjedovala je mjenicu na 17,000.000 dinara izdanu za prehranu pasivnih krajeva, a Poštanski čekovni zavod Kraljevine SHS mjenicu na 2,167.275 dinara. Savez srpskih zemljoradničkih zadruga dugovao je HSGD dva milijuna dinara, a brojne zadruge dugovale su banci i HSGD goleme iznose, te je bilanca 30. lipnja 1925. iskazala aktivu od 43,409.893 dinara i pasivu od 71,310.412 dinara, što je zapravo prava slika financijskog stanja čitavog koncerna.⁸¹

6.

Dr. Franjo Poljak, generalni ravnatelj HSGD, očekivao je da će se i u 1924. nastaviti rad koncerna na dotadašnjim principima, i da će se kredit Narodne banke, koji je 1. prosinca 1923. — dakle na godišnjicu stvaranja nove države — bio produžen do 1. ožujka 1924., ponovo prolongirati: računao je s tim da je predsjednik ministarskog vijeća Nikola Pašić sklon društvu i njegovim zadaćama.

Međutim, vremena su se promijenila. Ministar financija dr. Milan Stojadinović, pristaša uravnoteženog državnog budžeta i jakog dinara, počinje s akcijom na oba plana, te prekida s dotadašnjom praksom nepokrivenih računa.⁸² Dakako, i prilike u državi su se promijenile. Kraljevina SHS politički

⁸¹ HAZ, Zb 11/21. Svi financijski poslovi koncerna išli su preko Svedruga. Samo HSGD iskazuje mali promet, pa se to odražava i u čistom dobitku, koji se uglavnom troši za nagrade, stipendije, razne humanitarne svrhe itd. Ali, i taj iznos opada: godine 1919. iznosi 552.604 kruna, 1920. godine 313.608 kruna, 1921. godine 231.892 kruna, 1922. godine 242.142 kruna i 1923. godine 82.540 dinara, da bi se nakon toga, 1924., iskazivao samo gubitak. Dakako da su svih tih godina članovi ravnateljstva i nadzornog odbora primali tantijeme, a velika sredstva ostvarivali su i dnevnicama, reprezentacijom i sl.

⁸² Među ostalim to mu je omogućila i konačna likvidacija Austro-ugarske banke, iz čijeg je budimpeštanskog odjela Narodna banka primila znatna sredstva u ime sukcesije bivše Austro-Ugarske Monarhije, a to je pripomoglo i naglom jačanju dinara, koji na švicarskoj novčanoj burzi počinje pokazivati znakove rasta.

je prividno sređena, pokrajinske su vlade likvidirane i zamijenjene oblastima, a politika suradnje beogradskih radikala s pristašama Pribičevićeve Samostalne demokratske stranke pokazuje se sve više kao istrošen model, kojega se Pašić nastoji otresti. Traže se novi oblici suradnje s Hrvatskom u kojoj Radićeva stranka i Radić postaju sve snažniji i sve aktivniji.

Budući da se vodstvo HSGD nalazi u rukama pribičevićevaca, Pašić je, vjerojatno prije nego Poljak, shvatio da je HSGD izgubilo povjerenje jednog dijela naroda, osobito hrvatskoga, na što ukazuje osnivanje zasebnog Radićeva seljačkog saveza, te da bi daljnji rad HSGD morao biti zasnovan na kreditiranju odozgo, a ne više putem udjela hrvatskih zadruga odozdo. Stoga je vjerojatno i donesena odluka da se HSGD likvidira, jer je ispunilo svoju zadaću, osobito u prehrani pasivnih krajeva, a nije bilo više korisno ni u uvozu i izvozu jer su u Beogradu stvorene druge organizacije koje su se bavile tim poslom.

U takvim prilikama Poljak nailazi na sve slabiju podršku u Beogradu, i umjesto obećana novog kredita Narodne banke u iznosu od 50,000.000 dinara, banka prelazi u strogo poslovni odnos prema HSGD, ali i prema drugim bankama u Hrvatskoj, te potpuno obustavlja davanje kredita Hrvatskoj. Dr. Dušan Peleš, glinski radikal koji je radio u ministarstvu socijalne politike, prvi dojavljuje da će se mjenice HSGD utužiti. Dr. Poljak više puta putuje u Beograd i vraća se sve mračnija lica.

Rasplet je započeo na sjednici HSGD 2. lipnja 1924., na koju su došli generalni direktor Narodne banke dr. Novaković, upravitelj zagrebačke filijale Batušić i revizor banke Gjuričić, a iz ministarstva trgovine i industrije sam ministar dr. Hinko Krizman i načelnik ministarstva dr. Radosavljević.⁸³ Na sjednici se zapravo ispitala stvarna moć HSGD i njegova financijska snaga. Zatraženo je da u najkraćem roku koncern vrati barem tri milijuna dinara, a »mjenice za ostatak će se produžiti«, i društvu će biti određeni rokovi za postupno vraćanje. Ne znajući da je sudbina HSGD već zapečaćena, dr. Poljak izjavljuje da HSGD nije jedino društvo koje u ovom vremenu s poteškoćama vraća kredit, i misli da nema razloga za nepovjerenje Narodne banke u rad društva, jer je koncern zasnovan na dobrim temeljima. Poljak moli i dr. Hinka Krizmana i Narodnu banku neka u HSGD pošalju svoje ljude »koji bi trajno nadzirali naš rad, nastojali i sami, da se uvede što veća štednja i koji bi se mogli uvjeriti o tome, da je gotovo sav kreditovani novac uložen u zadružne svrhe, kojima ga ne možemo otetiti preko noći, bez opasnosti za opstanak društva i za zadrugarstvo uopće«. Taj je prijedlog objeručke prihvaćen, i tako je otvoren sindrom trojanskog konja. Umjesto rada na sanaciji, Jovan Gjuričić, izaslanik Narodne banke, i Sava Stojanović, izaslanik ministarstva trgovine i industrije, obavještavaju svoje matice o svim potezima uprave HSGD i o krhkosti toga koncerna. Oni izvješćuju da se snizuju dnevnice i pomoći, da se od zadruga nastoje utjerati dugovi, te da je donesena odluka bez snage. Koncern je izabrao mješovit poslovni odbor koji bi imao

⁸³ Iz HSGD bili su grof Kulmer, msgr. Stjepan Korenić, Joca Oreščanin, dr. Franjo Poljak, Albert Heyer, dr. Oton Frangeš, Ernest Grabarić, Gjuro Kopač, Ivan Granda, Anre Gjukić, Juraj Gašparac, Fran Ž. Lisak, Gjuro Ljubić, Rade Kraguljac, Mića Miroslavac, dr. Ante Gašparić, Ivan Raverta i Mladen Vukmir. Zanimljivo je da usprkos tako brojnim nazočnima ništa nije »procurilo« u javnost, što se može objasniti stanovitim šokom članova uprave.

provesti radikalne zahvate u štednji i orijentirati i HSGD i Zrno i Plug i Ratar i Expedit na racionalizatorsko ponašanje.⁸⁴

Odlučeno je da se ukine beogradska filijala, vinarski odjel, da se napusti literarni odjel koji je vodio Kopač objavljujući brošure gospodarskog sadržaja, da se reducira nabava tiska, i da se otpusti suvišno činovništvo, a knjigovodstvo za čitav koncern da se centralizira i smjesti u glavnoj zgradi HSGD. Naime, do tada su se poslovi njegovih dioničarskih društava obavljali izravno sa strankama i mimo HSGD, a samo ono što je bilo direktno vezano uz HSGD periodično se, i to kumulativno, knjižilo u njegovim knjigama. Tako je stvorena vrlo zamršena i gotovo nerazrješiva zbrka u financijskom i materijalnom poslovanju.⁸⁵

Glavna godišnja skupština 30. lipnja 1924. održana je u prisutnosti velikog župana dr. Ive Zuccona i potpredsjednika upravnog suda dr. Save Stojanovića. Grof Kulmer rekao je u uvodnom govoru da postoje poteškoće u radu društva, ali je to u izvještaju formulirano tako blago i neodređeno, da je on primljen na znanje bez ikakve diskusije. Budući da je ždrijebom ispala iz upravnog odbora polovica članova biranih na skupštini 30. svibnja 1921., proveden je izbor novih članova, te su izabrani i neki stari (Ivan Granda, Eugen Podaubsky, Ernest pl. Grabarić i Gjuro Kopač). Od novih su izabrani: Franjo Belović, seljak, član upravnog odbora gospodarskog društva kao zadruge iz Šafarskog, Bude Cvijanović, ekonom, upravitelj patrijaršije u Dalju, Joso Čanić, župnik, predsjednik gospodarskog društva kao zadruge u Oštarijama, Simo Eror, seljak, član upravnog odbora gospodarskog društva kao zadruge u Dvoru, dr. Mile Miškulin, odvjetnik, predsjednik gospodarskog društva kao zadruge u Gospiću, Mihovil Nikolić, ravnatelj osiguravajućeg društva Croatia, Janko Ratkaj, posjednik, član gospodarskog društva kao zadruge u Karlovcu, i Andro Stanić, tajnik gospodarskog društva kao zadruge u Bribiru, sve prilično nepoznate ali zato samostalnodemokratski orijentirane osobe.

Pripremni materijal za skupštinu sa svim podacima tiskan je u posebnoj brošuri »Hrv.-slav. gospodarsko društvo kao središnja zadruge u Zagrebu 1923.«. U brošuri je osim izvještaja opisana i struktura koncerna. Izvještaj je sastavljao Poljak. Čini se da on i dalje nije bio svjestan situacije, jer kaže jednakoj krizi kao i prezaduženi seljak kojemu prijete stečaj. Žali se da društvo ne provodi svoj kulturni i zadružni program u onom opsegu u kojemu bi trebalo u cilju privrednog jačanja naroda i države. Spominje akciju za veću upotrebu umjetnog gnojiva, govori o vinskoj krizi, o brizi za stočarstvo, o sudjelovanju predstavnika HSGD u raznim anketama i konferencijama, a kao poseban uspjeh društva navodi da je u studenom 1923. kralj Aleksandar ukinuo taksu na pečenje rakije u seljačkim kotlovima, na čemu je HSGD inzistiralo već više godina.

⁸⁴ U taj mješoviti odbor, čiji su zapisnici sačuvani, ušli su grof Kulmer, dr. Poljak, Korenić, Frangeš, Gašparac, Janko pl. Burgstaller, Eugen Podaubski i Ivan Raverta. Svedrug su zastupali dr. Ljubo Tomašić, dr. Ante Makala i Gjuro Kopač, »Plug« Antun Pernat, »Zrno« Franjo Oblak, a »Ratar« Ivan Kolombo, ravnatelji tih poduzeća.

⁸⁵ Taj računovodstveni odjel imao se smjestiti na prvom katu glavne zgrade u stanu dr. Đure Šurmina, nekadašnjeg člana Narodnog vijeća i ministra socijalne politike, koji je dobio otkaz, da bi uskoro zatim kao ministar trgovine i industrije (od 27. XI. 1924. do 29. IV. 1925.) i »pripomogao« likvidaciji HSGD.

Prolaznu ocjenu dobila je na skupštini i bilanca društva, iako poslovnog viška nema, i premda se zbog zatajivanja financijskog poslovanja »Pluga«, »Zrna«, »Ratar« i »Expedita« mora naslutiti da s radom društva nešto nije u redu.

Prekarno stanje društva ne vidi se ni iz rezolucije koja je na toj skupštini donesena i upućena vladi sa zahtjevom:

1. Da se što prije ostvari institucija Gospodarskih komora kao zvaničnih zastupnika poljoprivrede na jednak način i analognim djelokrugom, kao što ga imaju već davno postojeće komore za zaštitu interesa trgovaca, obrtnika i industrije;
 2. Da se što prije ostvari u čl. 44. državnoga ustava predviđena ustanova Privrednoga Savjeta i da se pri tome dade poljoprivredi, njezinoj važnosti, opsegu njezinom i položaju u narodnom gospodarstvu naše države, odgovarajući udio;
 3. Da se kod pregovora glede trgovačkih ugovora, glede carinske tarife, željezničkih i brodarskih tarifa i sl., uvijek pozovu zastupnici gospodarstva, koje će izabrati gospodarske organizacije, koje će imati pri raspravama savjetujući i odlučujući glas i
 4. Da se kod svih Ministarstava i inih centralnih ureda namještaju činovnici iz svih pokrajina, a naročito kod stručnih Ministarstava, koji bi poznavanjem prilika u pokrajini mogli da spriječe pogreške, što ih uprava danas čini. Čini se da je ta rezolucija, koju je predložio dr. Frangeš, i odlučila o sudbini društva. Bogaćenje beogradske čaršije sastojalo se upravo u osiromašenju sela, i to više prečanskoga nego srpskog. Seljaštvo je činilo najveći dio stanovništva, pa se porezima, taksama i na razne druge načine moglo najviše izrabiti. Rezolucija je zahtijevala ono što ljudi na vlasti nikako nisu htjeli dati, i što nikada u međuratnom razdoblju nije ni realizirano.
- Poslije te skupštine društvo brzo propada, pa je i uređenje moderne mljekare u dvorišnoj zgradi HSGD prošlo gotovo nezapaženo. Prikrivajući prave razloge uništavanja toga najstarijeg hrvatskoga gospodarskog društva, ministarstvo trgovine i industrije i Narodna banka rade sporazumno. Najprije je 12. rujna 1924. stiglo pismo Narodne banke o potraživanju 19,000.000 dinara, i s nalogom za hitno uklanjanje dr. Poljaka i Heyera iz društva, a nekoliko dana kasnije zatraženo je da svi članovi upravnog i nadzornog odbora HSGD i Svedruga osobnom imovinom jamče Narodnoj banci pokriće kredita. Taj je zahtjev izazvao veliko zaprepaštenje članova upravnog odbora, ali većina još uvijek nije shvaćala težinu situacije, pa msgr. Korenić 18. rujna 1924. predlaže pojačanu štednju i uvođenje drugih sitnih mjera koje, dakako, nisu više mogle spasiti društvo. Gjuro Ljubić, seljak iz Novigrada Podravske, koji je ondje uspio formirati i podružnicu Svedruga, ogorčeno izjavljuje: »Odgovornost ne nose seljaci, nego inteligencija u upravi«, a dr. Frangeš reagira rezignirano da su stavljeni pred »fait accompli«. Padaju i prve ostavke članova upravnog odbora (Nikolić, Podaubsky i dr.), koji se boje da ne izgube i svoju osobnu imovinu.

U toj prvoj fazi propadanja sva silina napada okomila se na dr. Poljaka i Heyera, ravnatelje HSGD i Svedruga. Oni su udaljuju iz njihovih radnih prostora a da im nije utvrđen status. Ispituje se stanje njihove imovine, te se od njih zahtijeva da materijalno obeštete društvo. Dakako, da su i htjeli,

oni to nisu mogli učiniti. Istina, dr. Poljak je sagradio vilu u Selcu, ali je njezina vrijednost bila mnogo ispod potraživanja Narodne banke u Beogradu. Njihovim uklanjanjem mješoviti poslovni odbor mislio je umilostiviti ministra financija Stojadinovića i dobiti odgađanje vraćanja kredita, odnosno dobiti vrijeme za sanaciju koncerna, jer su velike svote ležale zamrznute kod zadruga, premda je trebalo otpisati ono što je društvo izgubilo u poslovima prehrane pasivnih krajeva i što je izgubilo na uvozu strojeva i sjemenja iz inozemstva zbog jačanja dinara.

Potkraj godine pala je definitivna osuda društva. Ministarstvo trgovine i industrije, na čijem se čelu našao dr. Đuro Šurmin, uputilo je HSGD-u rješenje kojim se za komesara i upravitelja društva postavlja Stanimir Subić, bankovni direktor, a pravnom odboru daje se pravo da sudjeluje samo kao informativni organ. Ujedno je ponovo zatraženo da ravnateljstvo, upravni odbor i odgovorni ravnatelji koncerna daju materijalno obeštećenje za sve štete koje je društvo imalo pod njihovim upravljanjem, a ako to ne učine dragovoljno, bit će prisiljeni zakonski. Kao nekim čudom sačuvan je u ostavštini Đure Šurmina u Arhivu Hrvatske koncept toga akta, datiran s 30. prosincem 1924. Iz koncepta se vidi da su ga dotjerivala bar tri ministra, koji su vlastoručno unosili korekcije, i da je dokument nastao po dogovoru Šurmina, ministra financija Milana Stojadinovića i direktora Narodne banke Novakovića.⁸⁶ Postavljanje komesara Subića uspio je advokat koncerna dr. Makale odgoditi za neko vrijeme, te je u međuvremenu grozničavo tražen izlaz — koji se nije mogao naći. Napokon su se na sjednici 24. kolovoza 1925. — u vrijeme kulminacije umjetno izazvane kreditne krize — članovi upravnog odbora složili s prijedlogom izaslanika ministra trgovine i industrije dr. Ernesta Čimića da se pristupi tihoj likvidaciji, uz materijalne žrtve članova upravnog odbora »prema mogućnostima«, jer: »ako ne bude tihe likvidacije«, bit će to »monstre afera s nedoglednim posljedicama«.

Posve je prirodno da su se svi članovi uprave HSGD i Svedruga počeli izvlačiti, pa je svaki odjel koncerna našao vlastito opravdanje za nastalo stanje. Svedrug je za sjednicu 3. prosinca 1925. izradio poseban izvještaj u kojemu njegovi članovi kažu kako su mislili da će s obzirom na važnost i ulogu HSGD kriza biti uspješno prebrođena, i kako je tek 1924., po onoj narodnoj: »Tko ne napreduje, nazaduje«, sve počelo ići natrag, usporedo sa sve većim zastojem u čitavoj privredi. »Naš tijesni odnošaj prema Hrvatsko slavonskom gospodarskom društvu kao središnjoj zadruzi u Zagrebu, koje nije bilo samo naš glavni dioničar nego i najvažnija naša poslovna veza, bio je takove naravi, da smo sa ovim društvom dijelili sve probitke i prednosti, što ih je ono uživalo u poslovnom životu, ali je isto tako svaki nepovoljni preokret u prilikama društva morao proizvesti neminovan učinak i na naš zavod. Poteškoće, u koje je zapala naša matica, u glavnom poradi nemogućnosti glatkog svršavanja obračuna sa državom, dovoljno su poznate i Vama i čitavoj javnosti, pa je time — obzirom na gore istaknutu tijesnu vezu našeg zavoda sa ovom institucijom — jasno osvijetljen i nagli preokret u našem poslovanju, osobito ako se uzme u obzir okolnost, da smo za kredite Hrv. slav. gosp. društva k. s. z. prema Državi u poslu ishrane pasivnih krajeva kao jembeni suobveznici bili preuzeli i formalno jamstvo. Svako nastojanje da svoju sudbinu odijelimo od sudbine Gospodarskog društva ostalo je stoga uzaludno, te je bilo naročito

⁸⁶ AH, Ostavština Šurmin, kut. 7, II-5-29.

od onoga časa bezizgledno, kada smo — ljeti 1924. godine — na djelomičnu otplatu po nama garantovanih kredita morali potrošiti svu svoju raspoloživu gotovinu⁸⁷ i bili prisiljeni da makar i uz žrtve pribjegnemo ka što hitnijem realizovanju nekih svojih angažmana radi nabave daljnjih sredstava.« Dakako, time je poremećena ravnoteža između obveza i likvidnih sredstava, i banka više nije mogla nesmetano udovoljavati obvezama, i nije mogla dobiti kredit, »a svaki kamičak, koji se je u to kritično vrijeme odronio, narastao je u svom padu do pogubne lavine«. ⁸⁸

Od mnogih, koji su godinama živjeli dobro na račun društva, nitko nije ostao uz grofa Miroslava Kulmera, koji je obećao da će materijalno pripomoći tihoj likvidaciji društva. Putem Čimića vlada je izvijestila HSGD kako je suglasna da se uz sudjelovanje Prve hrvatske štedionice omogući tiha likvidacija HSGD, i to tako da se podmire ulagači, tj. zadrugari i drugi vjerovnici, a da upis Narodne banke na nekretnine HSGD postaje pravomoćan i izvršiv. Time je i prekrasna palača HSGD postala vlasništvo Narodne banke.⁸⁹ Likvidacija društva bila je vrlo teška i bolna. Otpuštanje dugogodišnjih činovnika bilo je praćeno borbom za otpremninu. Opet je grof Kulmer podmetnuo leđa, pa su stalni namještenici dobili otpremninu. Dr. Poljak nije dobio ni otpremninu ni mirovinu, jer je »upropastio društvo«. ⁹⁰

Na posljednjem sastanku upravnog odbora HSGD 2. prosinca 1925. grof Miroslav Kulmer pred četrnaest je prisutnih osoba potpisao da dopušta Prvoj hrvatskoj štedionici da stavi hipoteku na njegov imetak. Njegova molba da i drugi solidarno s njim podijele odštetu zadrugarima za udjele i štedne uloge ostala je bez odaziva. Na istom sastanku pročitana je i zahvala nadzornog odbora grofu Kulmeru na čelu s Jankom pl. Burgstallerom, vijećnikom Sudbenog stola u Zagrebu, i usvojena molba dr. Frangeša da na kongresu međunarodnih gospodarskih institucija može u Rimu nastupiti kao delegat HSGD, jer su na kongres imali pravo pristupa samo delegati društava.

Vrlo je tužna bila i posljednja glavna skupština HSGD 3. prosinca 1925. godine. Iako je i ona održana u velikoj saborskoj dvorani, od 268 izravnih članova (1924. godine 573) prisustvovalo ih je samo 57, a od 170 društava s 2127 udjela (1924. godine 280 društava sa 4394 udjela) bila su zastupljena 72 s 1646 udjela. Tako se društvo vratilo na svoj opseg od prije ekspanzije i širenja izvan svojih tradicionalnih granica.

Iako je društvo već u likvidaciji, dr. Mile Miškulin govorio je o radu HSGD stavivši težište na financije. Rekao je kako bilanca na sredini 1925. iskazuje aktivu od 43,409.894 dinara i pasivu od 71,310.420 dinara; da ministarstvo

⁸⁷ Riječ je o tri milijuna dinara; nakon vraćanja tog iznosa koncern je ostao bez obrtnog kapitala, pa je sve ubrzanije tonuo.

⁸⁸ Nakon što je Heyer maknut, ostao je dr. Anton Šuster da vodi poslove banke do likvidacije.

⁸⁹ Dr. Poljak je odmah dobio otkaz stana u zgradi. Zgrada je kasnije pregrađena i pretvorena u Poljoprivredno-šumarski fakultet. Skinut je i natpis HSGD sa pročelja. Kako se zgrada više nije obnavljala, do 1937. došla je u takvo stanje da je morala intervenirati i uprava Savske banovine da se fasada renovira. Zbog nedostatka novca prošle su još dvije godine dok je zgrada na Trgu kralja Aleksandra dobila novu fasadu.

⁹⁰ Dr. Franjo Poljak bio je glavni okrivljenik za propast društva, pa je njegov daljnji boravak u Zagrebu postao nemoguć. Morao se preseliti u Beograd, gdje je i umro i pokopan na Novom groblju (*Politika*, 10974, 15. XI. 1938., str. 6). U Hrvatskoj je bio tako omražen da njegovu smrt hrvatski tisak gotovo nije zabilježio, iako je bila riječ o uglednoj личности radić-pribičevićevskog kruga, ministru agrarne reforme i dugogodišnjem tajniku HSGD.

trgovine potražuje 7,777.295 dinara, Narodna banka putem mjenice za ishranu pasivnih krajeva 17,000.000, i Poštanski čekovni zavod Kraljevine SHS u Beogradu još 2,157.275 dinara od Svedruga. HSGD, međutim, ima samo nekretnine na Wilsonovu trgu br. 2 i na Baroševoj cesti kraj tvornice Penkala, gdje je vinski odjel s velikim podrumom i tvornicom šampanjca, »Plug« s velikim skladištem strojeva, ispostava Svedruga i Iseljenički odsjek HSGD. Potraživanja HSGD od Saveza srpskih zemljoradničkih zadruga iznose oko dva milijuna dinara, ali su u uvjetima krize neutjeriva. Miškulin dalje kaže kako je dogovorena tiha likvidacija. Za likvidatora se 1. rujna 1925. ponudila Prva hrvatska štedionica, koja će namiriti ulagače kod Svedruga, a pokriti i druge obveze, ali će na posjede grofa Kulmera staviti hipoteku od 16,900.519 dinara. Budući da se na taj dug svake godine pribraja dug u kamatama od 16%, on je brzo rastao i nagrizao imovinu grofa Kulmera, koji je od 1925. do 1941. od najbogatijeg čovjeka Zagreba poprilično osiromašio, iako je u dva navrata pokušao dug umanjiti prodajom velikih dijelova svoga imanja.⁹¹

U sporazumu s Praštedionom osnovan je i likvidacijski odbor. Budući da je posao komesara Narodne banke Janka Krušca, komesara ministra financija Dušana Arandelovića, te predstavnika ministra trgovine i industrije dr. Ernesta Čimića potvrdom likvidacije na tom sastanku bio dovršen,⁹² u likvidacijski su odbor ušli domaći ljudi: msgr. Stjepan Korenić, kanonik, Josip Predavec, posjednik iz Dugog Sela i nekadašnji revizor u HSGD, Dragutin Rittig i Franjo Szabo, oba ravnatelja Praštedione, zamjenik ravnatelja Praštedione Mihovil Perković i dr. Branko Pliverić. Izmijenjena su i Pravila HSGD, te je sada i predsjednika i oba potpredsjednika društva u likvidaciji potvrđivao kralj. Zanimljiva je Predavčeva izjava prilikom ulaska u likvidacijski odbor. Rekao je kako mu je stalo »[...] da se poslovi likvidacije u okviru mogućnosti obave što više u interesu samoga društva«, a napose »da se krivci koji su doveli društvo u ovakovo stanje imenuju i da se pritegnu na zakonsku odgovornost«.

Na molbu dr. Lovre Sušića, koji je preuzeo tajničke poslove HSGD od dr. Poljaka, zaključeno je da će i *Gospodarski list* i *Gospodarski kalendar* i dalje

⁹¹ Kulmer je potkraj 1928. prodao općini slob. i kr. glavnog grada šume »Kulmerovu goru« i »Šupljak« na površini od 1030 jutara, te 409 jutara u Gornjoj Bistri, za 6,500.000 dinara. Ali, budući da ni gradska općina nije raspolagala tolikim novcem, tu je svotu otplaćivala u 36 polugodišnjih rata, a novac je išao Praštedioni za smanjivanje duga HSGD. Međutim, 23. VIII. 1937. Kulmer mora posegnuti za daljnjom prodajom. Za 7,925.000 dinara prodaje Praštedioni niz čestica na Krugama, s tim da je — radi očuvanja dostojanstva i prividnog blagostanja — imao pravo doživotnog uživanja uz plaćanje javnih daća. Ostavinska je rasprava 1943. pokazala da je Kulmerovo bogatstvo jako okrnjeno: u novcu i u vrijednosnim papirima, nakon odbitka duga Praštedioni u iznosu od 18,920.000 kruna, ostalo je svega 748.000 kruna, a nasljednici su bili grofica Elvira Kulmer, grof Šandor Kulmer iz Cernika, grof Ivan Kulmer iz Petrinjske ulice 11 i Franjo Kulmer iz Kornenburga. Velika je šteta što je od dosjea grofa Kulmera u Praštedioni pod br. 156 ostala samo košuljica, jer bi nam ti materijali mogli pružiti zanimljive podatke o raspadu toga feudalnog carstva. Grof je ipak uspio sačuvati dostojanstvo do kraja, iako je postupkom države, čijem je stvaranju pripomogao, sigurno bio silno razočaran. Oporučno je osnovao i dvije zaklade: jednu za nagradivanje najboljih knjiga o gospodarstvu, a drugu za školovanje gospodarskih stručnjaka, prvenstveno vinogradarske struke (AH, Praštediona, fasc. 154, i *Nova Hrvatska*, 93, 18. IV. 1943. — In memoriam grofu M. Kulmeru).

⁹² Subić, kojega su komesarom imenovali ministri potkraj 1924., nije nikada potpuno preuzeo tu funkciju u HSGD, iako je upravitelj zagrebačke policije Janko Bedeković dobio od ministra nalog da uhapsi grofa Kulmera ako bi se usprotivio provedbi te naredbe (AH, Šurmin, kut. 7, II-5-29).

su se uz srpsko zadrugarstvo, a hrvatske uz radićevsku organizaciju do 1929. — kada su i one likvidirane. Agrarne zajednice imaju dulji vijek, ali i specijalnu svrhu u procesu kolonizacije. Zadrugarstvo je ipak i dalje živjelo u raznim oblicima, udruženo u Glavnom zadrudnom savezu u Beogradu, koji u svojoj evidenciji 1930. ima oko 6500 zadruga s oko 600.000 zadrugara.⁹⁵ To su kreditne, proizvođačke, vinogradarske, livadarske, mljekarske, prodajno-nabavne zadruge itd., i svaka ima svoju povijest i svoju dulji ili kraći vijek.

7.

HSGD je osnovano potkraj 1841., a *Gospodarski list* na početku 1842. te se ove godine obilježava 150-godišnjica postanka toga društva koje je bilo pokretač naprednog gospodarenja na selu. Na početku ovog stoljeća, a osobito za vladavine hrvatsko-srpske koalicije, nastoji se umanjiti utjecaj hrvatskog plemstva u HSGD, pa se 1907. ulazi u reorganizaciju i društvo se pretvara u središnju zadrugu u koju učlanjene zadruge plaćaju udjele a izravni članovi, samostalni posjednici, članarinu.

Za prvoga svjetskog rata, a još više poslije njega, društvo se upuštalo u sve rizičnije poslove izvoza i uvoza. No sve do 1921. njegov je glavni financijer bila Praštediona, koja ga je znala držati u granicama prilikama primjerenog poslovanja.

Kako bi se izbjegla ta kontrola i omogućila veća prostorna i sadržajna ekspanzija, pod utjecajem članova uprave koji su pripadali Pribičevićevoj Samostalnoj demokratskoj stranci, osnovana je vlastita banka pod imenom Središnja privredna i zadrudna banka d.d., i nekoliko dioničkih poduzeća — »Zrno«, »Ratar«, »Plug« i »Expedit« — vezanih uz maticu. Dr. Franjo Poljak, glavni tajnik HSGD od 1905., koji je 1919. i 1920. bio i ministar agrarne reforme, pobrinuo se da u upravu tih poduzeća budu birani samo njegovi najpovjerljiviji ljudi, uglavnom s osječčkog ili banijskog područja. Sva su se ta poduzeća počela tada baviti trgovačkim poslovima u velikom stilu, često i na kredit. Kad je prihvaćena ponuda Nikole Pašića da društvo preuzme na sebe prehranu pasivnih krajeva, dobiveni su od države veliki krediti, ali uz garanciju cjelokupne imovine koncerna. God. 1924., kad je započela stabilizacija dinara usporedo s obustavljanjem kredita od Narodne banke, dakle u posve izmijenjenim financijskim prilikama, država je zatražila da joj se krediti hitno vrate. Tom zahtjevu društvo nije moglo udovoljiti, jer su veće svote novca, kojima su zadruge kreditirane za nabavu strojeva, sjemenja i druge robe, bile ne-utjerive, a izvozna i uvozna trgovina u uvjetima ojačalog dinara također je dala negativne efekte. Društvo je likvidirano, a moralo je to biti jer je radi-starijega gospodarskog društva u zemlji, i proširenje njegova poslovanja na područja Slavonije i Srbije. Smetali su i Srbi prečani, koji su zajedno sa Svetozarem Pribičevićem odbačeni jer u četiri godine nisu uspjeli realizirati ideju jedinstvenog naroda s tri plemena; njihovo je sudjelovanje u vlasti postalo nepoželjno i suvišno, jer više nisu uživali gotovo nikakvo povjerenje većinskog naroda u Hrvatskoj.

⁹⁵ *Jedinstvo*, 31, 27. VII. 1930.; *M. Segedi*, Jesu li nam potrebna gospodarska društva kao zadruge, *Gospodarski kalendar za 1927.*, 63.

ZUSAMMENFASSUNG

DIE KROATISCH-SLAWONISCHE WIRTSCHAFTSKAMMER ALS
ZENTRALE GENOSSENSCHAFT (1907—1925)

Die kroatisch-slawnische Wirtschaftskammer wurde Ende 1841 gegründet, und ihr informatives Blatt begann 1842 herauszukommen. Dieses Jahr ist also die 150-Jahrfeier der Entstehung dieser Gesellschaft, die die bewegende Kraft für eine fortschrittliche Wirtschaftsführung auf dem Land war. Aber zu Beginn dieses Jahrhunderts war man während der Herrschaft der kroatisch-serbischen Koalition bestrebt, den Einfluß des kroatischen Adels innerhalb der Gesellschaft gering zu halten, und so kommt es 1907 zu einer Umorganisation. Es wurde in eine zentrale Genossenschaft für Nordwestkroatien verwandelt, wobei hier die Mitgliedgenossenschaften ihren Beitrag einzahlen und als Gegenleistung bestimmte Dienstleistungen und Kredite bekommen. Durch diese Veränderung kam man vom Grundgedanken der Gründer ab, und die aufklärerisch-ratgebende Rolle der Gesellschaft wurde zugunsten einer Handels- und Beschaffungsbestimmung dieser aufgegeben.

Während des Ersten Weltkrieges und insbesondere kurz danach ließ sich die Gesellschaft in immer riskantere und unterschiedlichere Import- und Exportgeschäfte ein, wobei sie Geldkredite bei der Prva hrvatska Štedionica (Erste kroatische Sparkasse) in Zagreb aufnahm, da Graf Miroslav Kulmer Šestinski der Präsident in beiden Gesellschaften war. Als die Bank begann, darauf zu verweisen, daß sich der Schuldenberg vergrößerte, gründete die Gesellschaft unter dem Einfluß der Verwaltungsratsmitglieder, die in ihrer Mehrheit Pribićevićs Demokratischer Partei angehörten, eine eigene Bank mit dem Namen Središnja privredna i zadružna banka d. d. (Svedrug) und die Aktiengesellschaften »Zrno«, »Ratar«, »Plug« und »Expedit«, die zwar der verlängerte aber nicht auch kontrollierte Arm der Zentralgesellschaft waren. So wurde ein großer Konzern geschaffen der sich mit Handelsgeschäften großen Stils beschäftigte und Waren gegen Kredit ausgab. Der Erste Sekretär der Gesellschaft, Dr. Franjo Poljak, ein ehemaliger Freund Stjepan Radićs und nun der verlässlichste Anhänger von Svetozar Pribićević, arbeitete für die Schaffung eines gemeinsamen Staates. Er durchschaute nicht die Schlaueit von Nikola Pašić, der ihm anbot, die unterentwickelten Gebiete mit Hilfe von staatlichen Krediten zu ernähren. Die Gesellschaft bekam von der Narodna banka (Volksbank) Kredite in Kronen, die täglich an Wert verloren, mußte aber den eingegangenen Verpflichtungen Genüge tun. Ähnlich war es auch mit den Import- und Exportgeschäften, bei denen die Gesellschaft wegen der dauernden Stärkung des Dinars ständig im Verlust war. 1924, als die Regionalregierung von Kroatien und Slawonien aufgelöst wurde und die Gebietsverwaltung ihre Funktion aufnahm, ändert die Regierung ihre Haltung der Gesellschaft gegenüber. Die baldigste Rückgabe der Kredite wird gefordert. Dem konnte die Gesellschaft nicht nachkommen, da größere Summen in Form von Krediten ausgegeben worden waren und die kreditierte Versorgung mit Wirtschaftsgütern nicht einzutreiben war, und teilweise waren wegen der Unmöglichkeit der Widersprüchlichkeit der Kreditaufnahme diese auch verloren.

Dr. Franjo Poljak, der ehemalige Minister der Agrarreform, stößt nun in Beograd auf völliges Unverständnis. Jedes seiner Gesuche wird abgelehnt, das sich auf eine Stundung der Kredite bezieht. Die Gesellschaft gerät in eine leise Liquidierung, bei der Graf Miroslav Kulmer, der einstige begeisterte Anhänger des großen jugoslawischen Staates, einen Großteil seines Vermögens einbüßt. Die Gesellschaft mußte liquidiert werden, da die serbischen Radikalen sogar deren kroatischer Name ein Dorn im Auge war, wie auch deren langjährige Tradition, die Ausweitung des Tätigkeitsbereiches außerhalb Kroatiens, und dabei wurden die Mittel nicht gewählt. Man suchte nach einem neuen Modell der Zusammenarbeit mit Kroatien, und die Kroatisch-Slawonische Wirtschaftskammer hatte nichts mehr zu geben, sie war unergiebig geworden.

SUMMARY

CROATIAN-SLAVONIC ECONOMIC SOCIETY AS A CENTRAL COOPERATIVE (1907—1925)

Croatian-Slavonic Economic Society was founded at the end of 1841, and its paper appeared at the beginning of 1842. This year we mark the 150th anniversary of that Society, which was the moving force of modern economy in the country. But at the beginning of this century, at the time when the ruling Croatian-Serbian Coalition tried to diminish the role of Croatian aristocracy, the Society was reorganized. It was transformed into the central cooperative of the northwestern Croatia, its members paid shares, getting in return some services and credits. The consequence of that transformation was that the intentions of the founder were abandoned, and the educational-consultative role of the Society decreased on behalf of selling-purchasing and credit roles.

During the World War I, and especially after it, the Society entered more and more risky and diverse export-import transactions, borrowing money from the First Croatian Saving Bank in Zagreb, because count Miroslav Kulmer Šestinski was the president of both of them. When the Bank started to warn of too much borrowing, asking for greater financial discipline, under the influence of the members of direction — most of whom were members of Pribičević's Independent Democratic Party — the Society founded its own bank, called The Central Economic and Cooperative Bank, and stock companies »Zrno«, »Ratar«, »Plug« and »Expedit«, which were an extended, although not always controlled, hand of the mother-firm. Thus a large concern was formed, which began to run commercial business, in grand style, giving the goods on credit. The general secretary of the Society, Dr. Franjo Poljak, a former friend of Stjepan Radić and now the most reliable follower of Svetozar Pribičević, acted in favour of forming a united state. He did not realize all the shrewdness of Nikola Pašić, who offered him to organize nourishment for passive regions of the country with a state credit. The Society got a credit by the National Bank in crowns, which were losing their value each day, but it had some

obligations in return. A similar situation was with the export-import transactions, which caused, as the value of dinar increased, constant losses to the Society. In 1924, with the end of activity of the provincial government of Croatia and Slavonia and the beginning of activity of districts, the government changed its attitude toward the Society. It required immediate return of the credit. The Society could not satisfy this demand, partly because it could not recover the large sums of money spent in form of credits and credited supplies, and partly because the money, due to the Society's inability to converse the credits, was lost.

Dr. Franjo Poljak, the former minister of the agrarian reform, now met with complete lack of understanding in Belgrade. All his requests for extending the validity of the credit were refused. The Society entered a silent liquidation; count Miroslav Kulmer, once a fervent advocate of great Yugoslav state, lost most of his fortune. The Society had to be liquidated because Serbian radicals were annoyed by its Croatian name, its long tradition, spreading of its activities out of the narrowest Croatian territory, and they did it unscrupulously. They searched for a new model of cooperation with Croatia, and Croatian-Slavonic Economic Society had nothing to offer any more.